

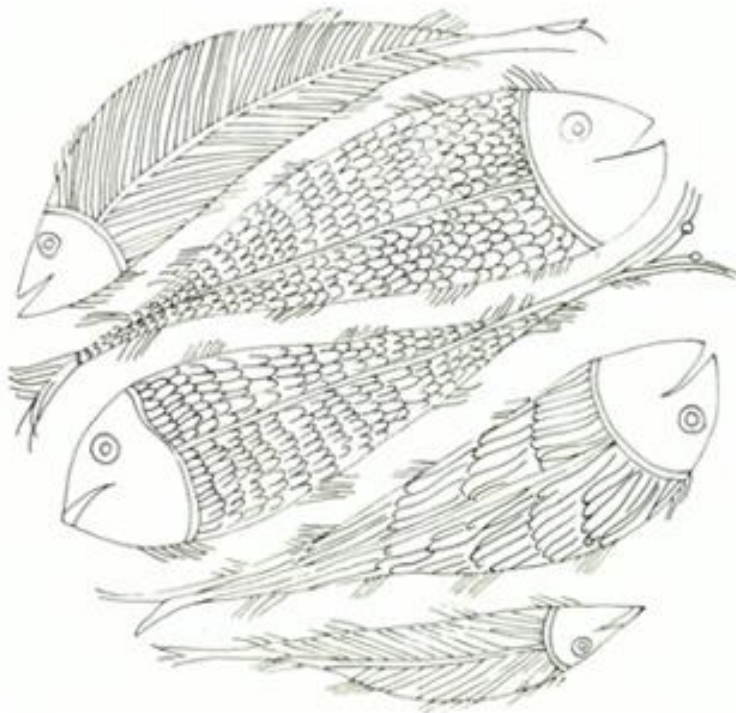


ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ



“Το εμπόριο και η θαλάσσια διακίνηση της βυζαντινής εφυαλωμένης
κεραμικής: η μαρτυρία των ναυαγίων”

Ζωή Βουτυρέα

Επιβλέποντες καθηγητές: Κουτσουφλάκης Γεώργιος, Βαραλής Ιωάννης

Ιούλιος 2025

Ευχαριστίες

Για την εκπόνηση της πτυχιακής αυτής θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου που με κατανόηση στηρίζει κάθε βήμα μου. Επιπλέον τον επιβλέποντα μου, επίκουρο καθηγητή Ενάλιας Αρχαιολογίας Γ. Κουτσουφλάκη για την βοήθεια, καθοδήγηση και κατανόηση του καθ' όλη τη διάρκεια περάτωσης της εργασίας, καθώς και τον συνεπιβλέποντα κ. Ι. Βαραλή για τα διαφωτιστικά του σχόλια. Πολύτιμη ήταν η βοήθεια της αδερφής μου , υποψήφια διδάκτωρ, Δ. Βουτυρέα για την καθοδήγηση και στήριξη της σε όλη την διαδικασία εκπόνησης της εργασίας, καθώς και του συντηρητή Α. Τσομπανίδη για τις χρήσιμες πληροφορίες και βιβλιογραφικές προσθήκες που μου παρείχε. Τέλος, ιδιαίτερη θέση σε αυτό το κομμάτι της εργασίας έχουν τα οικεία μου πρόσωπα, που με συνόδευσαν υπομονετικά σε όλες τις ώρες έρευνας και συγγραφής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	4
Εισαγωγή	5
1. Ιστορικό Πλαίσιο της Βυζαντινής Εφυσωμένης Κεραμικής	
1.1 Χρονική Εξέλιξη από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα μ.Χ.	10
1.2 Οι Τεχνικές Εφυσώσεως: Υλικά και Περιοχές Παραγωγής	13
1.3 Τεχνικές Διακόσμησης και Ζωγραφικά Μοτίβα	15
2. Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στο Βυζάντιο κατά την περίοδο των Κομνηνών: Εμπόριο, ανασυγκρότηση και μεταβολές.	19
3. Τα Ναυάγια και το Φορτίο τους	22
3.1 Ναυάγιο Πελαγονησίου	23
3.2 Ναυάγιο Θορικού	25
3.3 Ναυάγιο Καβαλλιανής	28
3.4 Ναυάγιο Adrasan	31
3.5 Ναυάγιο Καστελόριζου	34
3.6 Ναυάγιο Σκοπέλου	45
4. Άλλα Ναυάγια	47
4.1 Ναυάγιο Novy Svet	47
4.2 Ναυάγιο Νο. 4 Ρόδου	48
5. Σύγκριση Των Κεραμικών Φορτίων	51
Συμπεράσματα	57
Εικόνες	59
Βιβλιογραφία	80

Περίληψη

Η παρούσα πτυχιακή εργασία εξετάζει το εμπόριο και τη θαλάσσια διακίνηση της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων ναυαγίων της Μεσοβυζαντινής και πρώιμης Ύστερης Βυζαντινής περιόδου (10ος–13ος αιώνας). Εστιάζοντας σε έξι κυρίως ναυάγια (Πελαγονησίου, Θορικού, Καβαλλιανής, Adrasan, Καστελόριζου και Σκοπέλου), η έρευνα επιχειρεί την αναγνώριση των εμπορικών διαδρομών και των κέντρων παραγωγής της κεραμικής και την ανάλυση της συγχρονικότητας της κυκλοφορίας των ρυθμών διακόσμησης, μέσα από τη συγκριτική ανάλυση των μορφολογικών, τεχνικών και διακοσμητικών χαρακτηριστικών των αγγείων. Μέσα από την αξιοποίηση αρχαιολογικών δεδομένων, τυπολογικών κατατάξεων και χημικών αναλύσεων, αναδεικνύεται η σημασία των ναυαγίων ως «κλειστών συνόλων» που προσφέρουν αξιόπιστη χρονολόγηση και πληροφορίες για την παραγωγή και διακίνηση της κεραμικής. Η εργασία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εφυαλωμένη κεραμική αποτέλεσε σημαντικό εξαγωγίμο προϊόν του Βυζαντίου, διακινούμενο μέσω οργανωμένων θαλάσσιων δικτύων, και αποτυπώνει τις τεχνολογικές και αισθητικές εξελίξεις της εποχής.

Εισαγωγή

Η μελέτη της κεραμικής στον βυζαντινό κόσμο αποτελεί έναν θεμελιώδη άξονα κατανόησης της καθημερινής ζωής, των εμπορικών συναλλαγών, της τεχνολογίας και της αισθητικής έκφρασης των κοινωνιών της εποχής. Ιδιαίτερα η εφυαλωμένη κεραμική, η οποία κάνει την εμφάνισή της κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο (9ος–12ος αιώνας), συνιστά μία από τις πιο χαρακτηριστικές εκφάνσεις του υλικού πολιτισμού, τόσο λόγω της ευρείας διάδοσής της όσο και της ποικιλομορφίας των τεχνικών και διακοσμητικών προσεγγίσεων που εμφανίζει.¹ Παρότι, όμως, αποτελεί σημαντική πηγή πληροφόρησης, η μελέτη της συνήθως παραμένει αποσπασματική, λόγω της σποραδικής ανασκαφικής τεκμηρίωσης και της αβέβαιης χρονολόγησης.²

Στην παρούσα εργασία, το ενδιαφέρον στρέφεται σε ένα ιδιαίτερο και πλούσιο αρχαιολογικό αποθετήριο της εφυαλωμένης κεραμικής: τα κεραμικά φορτία που ανελκύστηκαν ή τεκμηριώθηκαν σε ναυάγια της μεσοβυζαντινής περιόδου. Η προσέγγιση αυτή παρέχει μια σπάνια ευκαιρία για τη μελέτη κλειστών συνόλων, τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ακρίβεια και να συσχετιστούν με συγκεκριμένες διαδρομές και μηχανισμούς εμπορίου.³ Τα ναυάγια του Καστελόριζου, της Καβαλλιανής, της Σκοπέλου, του Θορικού, του Πελαγονησίου και του Adrasan, αποτελούν τους βασικούς άξονες της παρούσας έρευνας, με στόχο την αναγνώριση μορφολογικών, τεχνικών και διακοσμητικών ομοιοτήτων και διαφορών.

Η σημασία των ναυαγίων ως κύρια πηγή για τη μελέτη της ναυσιπλοΐας και των δικτύων θαλάσσιου εμπορίου είναι γνωστή και τεκμηριωμένη. Σύμφωνα με τον ορισμό του Muckelroy, τα ναυάγια χαρακτηρίζονται από συγχρονικότητα και, λόγω της ελάχιστης δευτερογενούς ανθρώπινης παρέμβασης, παρέχουν πλούσιες πληροφορίες για την κυκλοφορία συγκεκριμένων φορτίων, το ρυθμό ανάπτυξης ή παρακμής της εμπορικής θαλάσσιας δραστηριότητας, και μπορούν να τοποθετηθούν και να αναλυθούν στο ευρύτερο ιστορικό και αρχαιολογικό πλαίσιο.⁴ Η ιστορική περίοδος που εξετάζεται, δηλαδή από τον 9ο έως τον 13ο αιώνα, χαρακτηρίζεται από αύξηση του πληθυσμού, σημαντική αστικοποίηση και, κατά συνέπεια, αύξηση της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής, γεγονός που οδήγησε σε εντατική κυκλοφορία αγαθών και

¹ Papanikola-Bakirtzi 1999, 15-16.

² Ο.π., 120-121.

³ Κριτζάς 1971, 182.

⁴ Muckelroy 1978, 157.

ανθρώπων στον ανατολικής Μεσόγειο. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν τα εμπορικά προνόμια που παραχωρήθηκαν στις μεγάλες ιταλικές ναυτικές πόλεις, τη Βενετία, την Πίζα και τη Γένοβα, μέσω μιας σειράς χρυσόβουλων από τους Κομνηνούς αυτοκράτορες στα τέλη του 11ου και τον 12ο αιώνα, καθώς και η νομισματική μεταρρύθμιση που εισήγαγε ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός το 1092, η οποία επέτρεψε μια σχετικά σταθερή οικονομική λειτουργία. Η θάλασσα του Αιγαίου,⁵ το mare internum του Βυζαντίου, επιλέχθηκε ως το κύριο πεδίο μελέτης για την παρούσα έρευνα,⁶ καθώς ο αριθμός των ναυαγίων που μπορούν να χρονολογηθούν μετά τον 8ο αιώνα είναι σημαντικός και υπερβαίνει εκείνον των ναυαγίων των Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων,⁷ προσφέροντας έτσι ένα πλούσιο αποθετήριο πληροφοριών. Παρότι τα αρχαιολογικά δεδομένα που σχετίζονται με τη ναυσιπλοΐα είναι σημαντικά, δεν έχουν μελετηθεί εκτενώς, παρά την ύπαρξη πληθώρας μελετών για συγκεκριμένους τύπους αμφορέων, επιτραπέζια κεραμική με εφυάλωση, και την εξέλιξη της ναυπηγικής τεχνολογίας. Παράλληλα με τα δεδομένα του Αιγαίου, εξετάστηκαν και στοιχεία από τη Μαύρη Θάλασσα. Συγκεκριμένα, τα δεδομένα αυτά αφορούν τη χωρική διανομή συγκεκριμένων προϊόντων του Αιγαίου και τα πρότυπα διασυνδεσιμότητας μεταξύ αυτών των αλληλένδετων θαλάσσιων περιοχών.

Η περίοδος από τα μέσα του 12ου έως τις αρχές του 13ου αιώνα χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη θαλάσσια διακίνηση εφυαλωμένης επιτραπέζιας κεραμικής, κυρίως βαθιών και ρηχών κυπέλλων και πιάτων. Έξι ναυάγια που χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο μετέφεραν αποκλειστικά εφυαλωμένη κεραμική ή μικτό φορτίο που περιλάμβανε αμφορείς και άλλα αντικείμενα. Η δημοφιλία αυτών των προϊόντων οδήγησε σε αύξηση της παραγωγής και της διανομής τους, κυρίως μέσω θαλάσσιων διαδρομών, όπως μαρτυρεί η συγκέντρωσή τους σε παράκτιες θέσεις ή λιμενικές εγκαταστάσεις.

Η προσεκτική εξέταση της εξέλιξης των διακοσμητικών ρυθμών επιτρέπει την ακριβή χρονολόγηση αυτών των ναυαγίων, ξεκινώντας από το ναυάγιο της Πελαγοννήσου

⁵ Ο όρος «Αιγαίο» χρησιμοποιείται εδώ με κάπως τυποποιημένο τρόπο, χωρίς αυστηρά, απόλυτα γεωγραφικά όρια. Στον όρο περιλαμβάνονται διασυνδεδεμένες πλωτές οδοί όπως ο Βόσπορος, και οι νότιες ακτές της σύγχρονης Τουρκίας.

⁶ Βλ. χάρτη Εικ.10.

⁷ Micha 2005 – 2006, 82.

(μέσα 12ου αιώνα), τα ναυάγια του Θορικού και του Adrasan (γ' τέταρτο του 12ου αιώνα), την Καβαλλιανή (γ' τέταρτο 12ου αιώνα), συνεχίζοντας με το ναυάγιο στο Καστελόριζο (τέλη 12^{ου} αιώνα) και τέλος το ναυάγιο της Σκοπέλου (αρχές 13ου αιώνα) (Εικ.10). Αυτά τα κεραμικά ανήκουν στην λεγόμενη Μέση Βυζαντινή Παραγωγή, η οποία είχε ως κέντρο τη Χαλκίδα και περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, κύρια διακοσμητικά είδη όπως λεπτεγγράκτη και αδρεγγράκτη κεραμική (Fine and Incised Sgraffito Wares).⁸ Μελετώντας αυτά τα ναυάγια, γίνεται σαφές ότι στα τέλη του 12ου και τις αρχές του 13ου αιώνα η ποιότητα των προϊόντων μειώθηκε, πιθανότατα λόγω της αυξημένης ζήτησης και της συνεπαγόμενης μαζικής παραγωγής, την οποία τα υφιστάμενα εργαστήρια δεν μπορούσαν να καλύψουν. Επιπλέον, παρατηρείται μια σαφής μεταστροφή υπέρ των βαθιών κυπέλλων στο φορτίο των ναυαγίων, γεγονός που συνδέεται με την επίδραση των δυτικών διατροφικών συνηθειών, με τις σούπες και τους ζωμούς να κυριαρχούν στην καθημερινή ζωή, ιδιαίτερα μετά το 1204.⁹

Η μελέτη βασίστηκε κυρίως σε δημοσιευμένα άρθρα, ανασκαφικές αναφορές και καταλόγους ευρημάτων, με έμφαση σε περιγραφικά δεδομένα, μορφολογικές καταγραφές και συγκριτικές χρονολογήσεις. Επειδή η εργασία εστιάζει σε υλικό που έχει ανασυρθεί από θαλάσσιους χώρους, οι πληροφορίες προέρχονται από αρχαιολογικές εκθέσεις, καταγραφές μουσείων, και περιορισμένες συστηματικές ανασκαφές. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης ποσοτικές αναλύσεις όπου ήταν διαθέσιμες, αλλά κύρια μέθοδος ήταν η συγκριτική τυπολογική ανάλυση, με βάση το σχήμα, την τεχνική διακόσμησης (εγγράκτη, επιτεδόγλυφη, γραπτή κ.λπ.), την διακοσμητική τεχνοτροπία και το χρώμα της υάλωσης.

Η εργασία οργανώθηκε γύρω από τη συγκριτική εξέταση των κεραμικών φορτίων που σχετίζονται με συγκεκριμένα ναυάγια, με σκοπό την αναγνώριση εργαστηρίων παραγωγής, τη χρονολόγηση των φορτίων και τη χαρτογράφηση εμπορικών διαδρομών της περιόδου.

Ένας από τους σημαντικότερους περιορισμούς της παρούσας μελέτης ήταν η ελλιπής και συχνά αποσπασματική φύση της διαθέσιμης βιβλιογραφίας. Όλα τα ναυάγια που εξετάζονται είτε δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά είτε τα σχετικά ευρήματα δεν έχουν δημοσιευτεί πλήρως. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο ναυάγιο του Adrasan, η

⁸ Waksman *et al.* 2014, 385.

⁹ Papanikola-Bakirtzi 2005, 121–122.

βιβλιογραφία περιορίζεται σε σύντομα άρθρα ή αρχικές εκθέσεις χωρίς επεξεργασμένο τυπολογικό κατάλογο ενώ για ένα από τα ναυάγια (Σκοπέλου) η θέση εύρεσης είναι τελείως υποθετική και κατ' ουσία άγνωστη . Επιπλέον, οι διαφοροποιήσεις στην ορολογία (π.χ. κούπες, πινάκια, λεκανίδες) καθώς και στις τεχνικές διακόσμησης (π.χ. Sgraffito, white slip-painted ware, incised ware) και παρωχημένοι όροι όπως Aegean Ware ¹⁰ που, δυσχεραίνουν την ενιαία σύγκριση μεταξύ των συνόλων. Σε αρκετές περιπτώσεις, η ταύτιση ενός κεραμικού με συγκεκριμένο εργαστήριο ή γεωγραφική προέλευση παραμένει υποθετική. Η μελέτη της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής αποτελεί έναν από τους δυναμικότερους τομείς της βυζαντινής αρχαιολογίας και υλικής κουλτούρας. Από τον 19ο έως τον πρώιμο 20ό αιώνα, η κεραμική αντιμετωπιζόταν κυρίως ως εργαλείο χρονολόγησης, με περιορισμένο ενδιαφέρον για τις πολιτισμικές ή οικονομικές της διαστάσεις. Η κατάσταση αυτή άλλαξε ριζικά με το έργο του David Talbot Rice, και εξελίχθηκε περαιτέρω τις επόμενες δεκαετίες μέσα από πολυδιάστατες προσεγγίσεις, που συνδύασαν τυπολογία, ανασκαφική τεκμηρίωση και αρχαιομετρικές μεθόδους. Ο Talbot Rice ήταν από τους πρώτους που ασχολήθηκαν σοβαρά με την ταξινόμηση της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, και ειδικά με την αποκαλούμενη "Zeuxippos Ware".¹¹ Η μελέτη του (1935–1936) αποτέλεσε σταθμό, καθώς, αναγνώρισε τον διακοσμητικό και τεχνικό πλούτο των κεραμικών αυτών. Υποστήριξε την προέλευσή τους από την Κωνσταντινούπολη και τη χρήση τους από την αστική και αυτοκρατορική ελίτ. Εισηγήαγε για πρώτη φορά μια τυπολογική προσέγγιση που αντιμετώπιζε την κεραμική ως φορέα αισθητικής και κοινωνικής σημασίας, και όχι μόνο ως χρονολογικό εργαλείο. Παρότι αρκετές από τις απόψεις του έχουν αναθεωρηθεί, ιδίως η ιδέα της αυτοκρατορικής αποκλειστικότητας της παραγωγής, η συμβολή του παραμένει καθοριστική για τη θεμελίωση του κλάδου. Το έργο του Talbot Rice συνεχίστηκε από μελετητές όπως ο Megaw, ο οποίος συστηματοποίησε τα είδη Fine Sgraffito, Incised Sgraffito, Slip-painted και άλλα.¹² Εργάστηκε σε περιοχές όπως η Ρόδος, η Κύπρος και η Κόρινθος, προσφέροντας συγκριτικό υλικό και διαχρονική κατανόηση των τύπων. Εισηγήαγε έννοιες όπως «ανάπτυξη ύφους» και χρονολόγησε τα κεραμικά σύμφωνα με διακοσμητικά πρότυπα και ιστορικά συμφραζόμενα. Η περίοδος αυτή επέβαλε τη τυπολογία ως βασικό εργαλείο μελέτης, το οποίο θα επεκταθεί με νέα

¹⁰ Ο όρος πλέον έχει αντικατασταθεί με τον όρο Middle Byzantine Production (MBP) ή κεραμική της Μεσοβυζαντινής Περιόδου αλλά στην βιβλιογραφία συναντάμε ακόμη και τους δύο όρους.

¹¹ Rice 1936, 67.

¹² Megaw 1974, 171.

δεδομένα από ανασκαφές τις επόμενες δεκαετίες. Στις επόμενες δεκαετίες, η έρευνα εμπλουτίστηκε με δεδομένα από στρωματογραφικά τεκμηριωμένες ανασκαφές, ιδίως σε αστικά κέντρα (Κωνσταντινούπολη, Νίκαια, Θεσσαλονίκη, Κόρινθος, Χαλκίδα κλπ.) και με την ανάπτυξη αρχαιομετρικών μεθόδων, όπως οι γεωχημικές αναλύσεις πηλού. Δεν μπορούμε να μην αναφέρουμε το έργο του C. Morgan σχετικά με την βυζαντινή κεραμική στις ανασκαφές της Κορίνθου, στο οποίο ασχολήθηκε εκτενώς με την κατηγοριοποίηση των διαφόρων ομάδων κεραμικής και έθεσε τις βάσεις για την μεταγενέστερη έρευνα. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει η εργασία της François για τα εργαστήρια της Νίκαιας, που υποστήριξε πως αποτελούσαν σημαντικό κέντρο παραγωγής βυζαντινής κεραμικής.¹³ Η νεότερη έρευνα προσπαθεί να συνδυάσει αρχαιομετρική τεκμηρίωση της προέλευσης (π.χ. Middle Byzantine Production – MBP), χαρτογράφηση των δικτύων κυκλοφορίας (π.χ. ευρήματα σε ναυάγια), κοινωνική και οικονομική προσέγγιση της χρήσης της κεραμικής. Η S. Y. Waksman ηγήθηκε ομάδας που όρισε την “Middle Byzantine Production”- MBP, μια παραγωγή με κοινά χαρακτηριστικά από εργαστήρια στον Αιγαίο χώρο με βάση χημικές αναλύσεις.¹⁴ Την ίδια στιγμή, μελέτες όπως της Παπανικόλα – Μπακιρτζή προσφέρουν έναν συνολικό κατάλογο και διακοσμητική ανάλυση όλων των ειδών Sgraffito. Επιπλέον, η ένταξη κεραμικής από ναυάγια (π.χ. Καβαλλιανή, Novy Svet, Ρόδος, Yenikari) προσφέρει κλειστά σύνολα που επιτρέπουν απόλυτη χρονολόγηση και μελέτη εμπορικών δικτύων.

Ωστόσο, παρά τα εμπόδια, η συνδυαστική χρήση αρχαιολογικού υλικού, χημικών αναλύσεων (όπου διατίθενται) και συγκριτικής εικονογραφίας, επέτρεψε την αποσαφήνιση βασικών τύπων και ρυθμών της μεσοβυζαντινής κεραμικής παραγωγής και ενίσχυσε τη δυναμική ερμηνεία του εμπορικού και κοινωνικού τους πλαισίου.

¹³ François 1997, 412.

¹⁴ Waksman *et al.* 2015, 455.

1.Ιστορικό πλαίσιο της Βυζαντινής εφυσωμένης κεραμικής

1.1 Χρονική εξέλιξη της Βυζαντινής κεραμικής από τον 10^ο έως τον 13^ο αιώνα.

Η βυζαντινή κεραμική από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα χαρακτηρίζεται από σημαντικές τεχνολογικές και αισθητικές εξελίξεις, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τις κοινωνικές, οικονομικές και καλλιτεχνικές μεταβολές που συντελούνται μέσα στην αυτοκρατορία. Η αρχή της χρήσης υάλωσης στην κεραμική χρονολογείται από την ύστερη αρχαιότητα, ενώ η πλήρης ανάπτυξή της σημειώνεται κατά τους μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς χρόνους.¹⁵ Ένα τεκμηριωμένο παράδειγμα πρώιμης χρήσης της υάλωσης στην κεραμική ήδη νωρίτερα του 9^{ου} αιώνα μ.Χ. είναι τα ευρήματα από το forum κοντά στους Φιλίππους όπου βρέθηκαν κεραμικά τόσο εγχώριας παραγωγής όσο και επείσακτα.¹⁶ Πρόκειται για ένα κομβικό σημείο εμπορίου όπου τα ευρήματα μαρτυρούν διάφορες τεχνικές υάλωσης π.χ. λεπτή ή παχύτερη υάλωση, γεγονός που προδίδει μια περίοδο πειραματισμού στις τεχνικές και στην παραγωγή κεραμικής. Βάσει των ενδείξεων, η παραγωγή ήταν τόσο τοπική όσο και επείσακτη κυρίως από την Κωνσταντινούπολη και την Θράκη.¹⁷

10ος-11ος αιώνας: Τα πρώτα στάδια της εφυσωμένης κεραμικής

Κατά τον 10ο αιώνα, η παραγωγή κεραμικών συνεχίζει την παράδοση της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου, με άβαφα ή γραπτά αγγεία.¹⁸ Ωστόσο, προς το τέλος του αιώνα εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα εφυσωμένης κεραμικής, τεκμήρια της οποίας έχουν βρεθεί στο ναυάγιο του Serçe Limani με ισλαμική όμως προέλευση.¹⁹ Η εφυσάλωση εισάγει μια νέα αισθητική διάσταση στα βυζαντινά αγγεία, επιτρέποντας τη δημιουργία γυαλιστερών, αδιάβροχων επιφανειών.²⁰ Στον 11ο αιώνα, η τεχνολογία της εφυσάλωσης καταξιώνεται και αρχίζουν να διαμορφώνονται διακριτές τεχνικές, όπως η μονόχρωμη διαφανής εφυσάλωση και η εφυσάλωση με εγχάρκτη διακόσμηση.²¹ Οι κεραμίστες της Κωνσταντινούπολης και

¹⁵ Papanikola-Bakirtzi 1999, 45.

¹⁶ Abadie-Reynal & Giannaki 2023, 1-19.

¹⁷ Ο. π.

¹⁸ Morgan 1942, 65-89.

¹⁹ Bass 2008, 36-40.

²⁰ Vroom 2005, 66.

²¹ Megaw 1975, 111.

άλλων μεγάλων κέντρων παραγωγής χρησιμοποιούν όλο και πιο περίτεχνες τεχνικές, όπως η γραπτή διακόσμηση υπό το υάλωμα.²²

12ος αιώνας: Ακμή και καλλιτεχνική διαφοροποίηση

Ο 12ος αιώνας θεωρείται η περίοδος ακμής της βυζαντινής εφυσωμένης κεραμικής. Εμφανίζονται νέες τεχνοτροπίες διακόσμησης, όπως η πολύχρωμη εγχάρακτη διακόσμηση (polychrome ware) και η εφυσωμένη γραπτή κεραμική με επίχρυσμα (slip - painted ware), όπου η επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται με λεπτόρρευστο επίχρυσμα και στη συνέχεια διακοσμείται.²³ Η κεραμική παραγωγή διαφοροποιείται περιφερειακά, με εργαστήρια σε πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, η Αθήνα και η Νίκαια να παρουσιάζουν τοπικές ιδιομορφίες.²⁴ Οι διακοσμητικές θεματολογίες περιλαμβάνουν γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, καθώς και παραστάσεις ζώων και ανθρώπων μορφών, στοιχείο που αντανakλά επιρροές από τη μικρογραφική ζωγραφική και τα είδη μεταλλοτεχνίας.²⁵ Παραδείγματα που δείχνουν την ακμή της εφυσωμένης κεραμικής παραγωγής είναι οι πόλεις του Ναυπλίου και του Άργους καθώς και η Κόρινθος, η Αθήνα, η Θήβα και η Χαλκίδα.²⁶ Η στενή σχέση των δύο πόλεων είναι γνωστή εκείνη την περίοδο γεγονός που διαφαίνεται και από την κοινή κεραμική παραγωγή τους και πως αυτήν προωθούνταν στην υπόλοιπη Πελοπόννησο. Βρέθηκαν δείγματα εγχάρακτης κεραμικής (Sgraffito Ware) με γεωμετρικά και ζωικά μοτίβα. Κεραμική με καστανές ή κόκκινες κηλίδες (Brown splashed wares), γνωστή από παράλληλα ευρήματα στη Θήβα και την Κωνσταντινούπολη.²⁷ Επίσης, κεραμική στον τύπο του Ζευξίππου (Zeuxippos Ware), μια ιδιαίτερη τεχνοτροπία με πολύπλοκο διάκοσμο, που κυριαρχεί στα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης.²⁸ Από τεχνική σκοπιά, αξιοσημείωτη είναι η χρήση διαβήτη για την χάραξη ομόκεντρων κύκλων ή ταινιωτών ζωνών διακόσμησης, ιδίως σε εγχάρακτα ή γραπτά σκεύη. Το εργαλείο αυτό επέτρεπε τη δημιουργία γεωμετρικής ακρίβειας και συμμετρίας, στοιχεία υψηλής αισθητικής που καταδεικνύουν την εξειδίκευση των κεραμιστών.²⁹ Επίσης, κατά την όπτηση της κεραμικής χρησιμοποιούνταν τριποδίσκοι (stilts), μικρά κεραμικά

²² Papanikola-Bakirtzi 1999, 50.

²³ Ousterhout, 1999, 93.

²⁴ Vroom, 2016, 178.

²⁵ Papanikola-Bakirtzi, 1999, 20.

²⁶ Yangaki 2008, 587-616.

²⁷ Ο. π.

²⁸ Romanczuk 2003, 133.

²⁹ Frantz 1938, 510.

στηρίγματα που προλάμβαναν την συγκόλληση των αγγείων μεταξύ τους ή με την επιφάνεια του καμινιού λόγω της τήξης του υαλώματος, διατηρώντας την καθαρότητα της διακόσμησης και της επιφάνειας.³⁰ Τα βυζαντινά κεραμικά της περιοχής δείχνουν επιρροές τόσο από την Κωνσταντινούπολη όσο και από δυτικά εργαστήρια, υποδεικνύοντας έντονες πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις. Οι παρατηρήσεις για την ποιότητα και τη διακόσμηση των κεραμικών ενισχύουν την άποψη ότι η κεραμική παραγωγή στη βυζαντινή Πελοπόννησο ³¹ ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη.³² Ταυτόχρονα όμως, τα νεότερα ανασκαφικά και ερευνητικά δεδομένα αποκαλύπτουν ότι ο μεγαλύτερος όγκος της κεραμικής των περιοχών αυτών προέρχεται από εργαστήρια της Θήβας και της Χαλκίδας, γεγονός που δείχνει αρκετά ανεπτυγμένες σχέσεις ανάμεσα στις προ αναφερθείσες περιοχές.³³

13ος αιώνας: Μεταβατική περίοδος και επιρροές από τη Δύση

Ο 13ος αιώνας σηματοδοτεί μια περίοδο μετάβασης, καθώς η Τέταρτη Σταυροφορία (1204) και η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους επηρεάζουν τόσο την παραγωγή όσο και τη διάδοση της κεραμικής τέχνης.³⁴ Οι βυζαντινοί κεραμείς υιοθετούν νέα διακοσμητικά μοτίβα και τεχνικές που προέρχονται από τα φραγκικά κράτη και τη Βενετία, όπως η χρήση της μπλε και πράσινης υάλωσης.³⁵ Συγκεκριμένα, το Ναύπλιο και το Άργος είχαν αυξημένες εισαγωγές κεραμικών από την Ιταλία τον 13ο αιώνα, κάτι που συνδέεται με την παρουσία των Ενετών και την έντονη εμπορική δραστηριότητα της εποχής.³⁶ Την ίδια περίοδο, η κεραμική παραγωγή αποκεντρώνεται, καθώς κέντρα εκτός Κωνσταντινούπολης, όπως η Τραπεζούντα και η Κύπρος, αναπτύσσουν τις δικές τους τεχνοτροπίες, συχνά με έντονες τοπικές και ανατολικές επιρροές.³⁷ Συνοπτικά λοιπόν, παρατηρείται ότι, η περίοδος από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα σηματοδοτεί τη μετάβαση της βυζαντινής κεραμικής από τις απλές χρηστικές

³⁰ Vroom 2003, 263 – 266.

³¹ Σύμφωνα με τα δεδομένα από τις ανασκαφές στην Κόρινθο, τα εφυαλωμένα κεραμικά αντιπροσωπεύουν περίπου 15%–20% του συνόλου της επιτραπέζιας κεραμικής κατά τον 12ο αιώνα. Παρά την ποιότητα και τη διακοσμητική πολυπλοκότητά τους, αποτελούν μειοψηφία σε σχέση με τα απλούστερα ή άβαφα χρηστικά σκεύη. Ωστόσο, η ευρεία γεωγραφική τους διασπορά και η συχνή ανεύρεσή τους σε ναυάγια καταδεικνύουν τον εξαγωγίμο χαρακτήρα και την πολιτισμική τους σημασία. Βλ. Morgan 1942.

³² Abadie-Reynal & Giannaki 2023, 1-19.

³³ Ο.π.

³⁴ Cutler 1992, 85.

³⁵ Vroom 2016, 190-194.

³⁶ Abadie-Reynal & Giannaki 2023, 1-19.

³⁷ Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 95.

μορφές στην εφυαλωμένη, διακοσμημένη κεραμική υψηλής αισθητικής. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται τόσο σε τεχνολογικές καινοτομίες όσο και σε πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις με τον ισλαμικό και δυτικό κόσμο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση της ψευδοκουφικής διακόσμησης, η οποία εντοπίζεται κυρίως σε κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής με γραπτό διάκοσμο (π.χ. πολυχρωμία, Slip-painted wares). Η τεχνική αυτή μιμείται την καλλιγραφική γραφή των αραβικών επιγραφών, χωρίς όμως να αποδίδει νοηματικά σύμβολα ή λέξεις. Η παρουσία της στην κεραμική υποδεικνύει σαφείς επιρροές από τον ισλαμικό κόσμο, ειδικά μέσα από επαφές με την τέχνη της Φατιμδικής και Αββασιδικής περιόδου. Αντίστοιχα παραδείγματα έχουν εντοπιστεί σε κεραμικά αγγεία της Κύπρου, της Κωνσταντινούπολης και της Κορίνθου, φανερώνοντας την ευρύτητα της επίδρασης και την πολιτισμική ώσμωση μέσω του εμπορίου.³⁸

1.2 Οι τεχνικές εφυάλωσης: Υλικά και περιοχές παραγωγής

Η εφυάλωση αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες τεχνολογικές εξελίξεις στη βυζαντινή κεραμική, μεταμορφώνοντας τόσο την αισθητική όσο και τη λειτουργικότητα των αγγείων. Από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα, οι τεχνικές εφυάλωσης εξελίχθηκαν σημαντικά, ακολουθώντας τόσο εσωτερικές καινοτομίες όσο και εξωτερικές επιρροές από τον ισλαμικό και δυτικό κόσμο.³⁹

Τα κύρια συστατικά των βυζαντινών υαλωμάτων περιλάμβαναν: πυριτική άμμο ως βάση του υαλώματος, μόλυβδο για τη μείωση του σημείου τήξης, επιτρέποντας την εύκολη εφαρμογή της εφυάλωσης. Επίσης, οξειδία μετάλλων (όπως χαλκό για πράσινες αποχρώσεις, κοβάλτιο για μπλε και σίδηρο για κίτρινες/καστανές αποχρώσεις).⁴⁰ Ανάλογα με την αναλογία των υλικών, προέκυπταν διαφορετικές χρωματικές αποχρώσεις και επίπεδα διαφάνειας, με τις πιο εντυπωσιακές πολυχρωμίες να εμφανίζονται τον 12ο και 13ο αιώνα μ.Χ.⁴¹ Η χρήση οξειδίων μετάλλων επέτρεψε μεγάλη χρωματική ποικιλία στη βυζαντινή κεραμική. Συνοπτικά, το πράσινο κυριαρχεί στα αγγεία του 12ου-13ου αιώνα μ.Χ.⁴² Το μπλε φαίνεται να εισάγεται έπειτα από

³⁸ Παπανικόλα - Μπακιρτζή 1999, 15.

³⁹ Papanikola-Bakirtzi 1999, 21-22.

⁴⁰ Cutler 1992, 190-200.

⁴¹ Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 132.

⁴² Megaw 1975, 132-136.

ισλαμικές επιρροές.⁴³ Το καστανό-κίτρινο εμφανίζεται συχνά σε εγχάρακτα μοτίβα.⁴⁴ Βλέπουμε έτσι πως η διακόσμηση της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής εξελίχθηκε από απλά γεωμετρικά μοτίβα τον 10ο αιώνα σε πιο πολύπλοκες «αφηγηματικές σκηνές» και ζωικές παραστάσεις τον 12ο-13ο αιώνα. Οι τεχνικές γραπτής και εγχάρακτης διακόσμησης, σε συνδυασμό με τη χρήση πολύχρωμων υαλωμάτων, προσέδωσαν νέα αισθητική στη βυζαντινή κεραμική.

Παραγωγικά Κέντρα

Η κεραμική παραγωγή δεν ήταν ομοιογενής σε όλη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αλλά διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις τοπικές παραδόσεις και τις εξωτερικές επιρροές. Πιο συγκεκριμένα, η Κωνσταντινούπολη ήταν το μεγαλύτερο κέντρο παραγωγής, όπου αναπτύχθηκαν οι πιο περίτεχνες τεχνικές, ιδιαίτερα μετά τον 11ο αιώνα. Τα εργαστήρια της παρήγαγαν υψηλής ποιότητας κεραμικά που διαδίδονταν σε όλη τη Μεσόγειο.⁴⁵ Έπειτα, η Θεσσαλονίκη υπήρξε σημαντικό κέντρο παραγωγής κεραμικής, ειδικά στον 12ο και 13ο αιώνα μ.Χ., με έντονες διακοσμητικές επιρροές από τον σλαβικό κόσμο.⁴⁶ Η Νίκαια έγινε σημαντικό κέντρο παραγωγής μετά το 1204 μ.Χ., καθώς αποτέλεσε καταφύγιο βυζαντινών κεραμιστών κατά τη Λατινοκρατία.⁴⁷ Τέλος, Κύπρος και Μικρά Ασία (Εφεσος) ανέπτυξαν δικά τους χαρακτηριστικά στυλ, επηρεασμένα από τις ισλαμικές κεραμικές παραδόσεις, με πιο συχνή χρήση της πράσινης και μπλε εφυάλωσης.⁴⁸ Η Χαλκίδα αποτελούσε το βασικό κέντρο παραγωγής της Μεσοβυζαντινής Κεραμικής (Middle Byzantine Production – MBP) που σε συνδυασμό με το λιμάνι συνέβαλαν στην ευρεία διακίνηση της κεραμικής αυτής.⁴⁹ Οι τεχνικές εφυάλωσης της βυζαντινής κεραμικής παρουσίασαν εντυπωσιακή εξέλιξη από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα, με έντονες αλληλεπιδράσεις με τον ισλαμικό και δυτικό κόσμο. Τα υλικά και οι μέθοδοι εφυάλωσης εμπλούτισαν την αισθητική της βυζαντινής κεραμικής, ενώ τα παραγωγικά κέντρα ανέπτυξαν τοπικά στυλ, συμβάλλοντας στη διαφοροποίηση της βυζαντινής κεραμικής παράδοσης.

⁴³ Papanikola-Bakirtzi 1999, 98-102.

⁴⁴ Vroom 2005, 75-78.

⁴⁵ Vroom 2016, 195-200.

⁴⁶ Papanikola-Bakirtzi 1999, 78.

⁴⁷ Ousterhout 1999, 140.

⁴⁸ Papanikola-Bakirtzi 2002, 132.

⁴⁹ Waksman *et al.* 2015, 455.

1.3 Τεχνικές Διακόσμησης και Ζωγραφικά Μοτίβα

Τεχνικές Διακόσμησης

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να δούμε πιο αναλυτικά τις διακοσμητικές τεχνοτροπίες και τα διαφορετικά ζωγραφικά στυλ των βυζαντινών εφυσωμένων κεραμικών. Η διακόσμηση της βυζαντινής εφυσωμένης κεραμικής εξελίχθηκε ραγδαία από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα μ.Χ., αντανakλώντας πολιτιστικές επιρροές, τεχνολογικές καινοτομίες και αισθητικές προτιμήσεις της εποχής. Οι κυριότερες τεχνοτροπίες περιλαμβάνουν τη γραπτή και εγχάρκτη διακόσμηση, με χαρακτηριστικά μοτίβα και χρωματισμούς που ποικίλλουν ανάλογα με το χρονικό και γεωγραφικό πλαίσιο.⁵⁰

Εγχάρκτη Διακόσμηση (Sgraffito Ware): Εμφανίζεται τον 11ο αιώνα και κυριαρχεί στον 12ο αιώνα μ.Χ. Το αγγείο καλύπτεται με λευκό ή ανοιχτόχρωμο επίχρισμα και χαράσσονται διακοσμητικά μοτίβα πριν από την εφαρμογή διαφανούς υαλώματος.⁵¹ Τα εγχάρκτα μοτίβα περιλαμβάνουν γεωμετρικά σχέδια όπως σπείρες, φυτικά μοτίβα και ζωικές παραστάσεις όπως ψάρια, πουλιά και σπανιότερα ανθρώπινες μορφές.⁵² Τα κεραμικά αυτής της κατηγορίας μπορούν να διακριθούν σε λεπτεγχάρκτα (Εικ.1) (Fine Sgraffito) και αδρεγχάρκτα (Εικ.2) (Incised sgraffito/ Aegean ware) ανάλογα με το πάχος της εγχάραξης.⁵³ Άλλη υποκατηγορία είναι, η γραπτή εγχάρκτη κεραμική (Εικ.3) (Painted Sgraffito Ware). Όπως και στη λεπτεγχάρκτη κεραμική, ο διάκοσμος είναι χαραγμένος με λεπτή ακίδα στο σώμα, διαπερνώντας το λευκό επίχρισμα. Τα εγχάρκτα αυτά σχέδια συνδυάζονται έντεχνα με γραπτή διακόσμηση πράσινου και/ή καστανού χρώματος, από σπείρα, γραμμές ή άλλα απλά γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Συναντάμε επίσης, επιπεδόγλυφη κεραμική (Champlevé Ware) (Εικ.4) η οποία συνίσταται στη χάραξη σχεδίων ή μορφών πάνω σε λευκό επίχρισμα, το οποίο καλύπτει πηλό σκούρας απόχρωσης. Οι χαράξεις αποκαλύπτουν τον πηλό κάτω από το επίχρισμα, δημιουργώντας έντονη αντίθεση. Στη συνέχεια, το αγγείο υαλώνεται με διάφανη υάλωση, συχνά με την προσθήκη μεταλλικών οξειδίων (χαλκού ή σιδήρου) για πράσινες ή μελί αποχρώσεις, και ψήνεται εκ νέου.⁵⁴ Εγχάρκτη τεχνική είναι και η επονομαζόμενη τεχνική του Ζευξίππου (Εικ.5) (Zeuxippos Ware). Η κεραμική του

⁵⁰ Papanikola - Bakirtzi 1999, 45.

⁵¹ Megaw 1975, 120-125.

⁵² Vroom 2005, 83-90.

⁵³ Papanikola - Bakirtzi 1999, 45.

⁵⁴ Παπανικόλα – Μπακιρτζή 2002, 27.

Ζευξίππου περιλαμβάνει αγγεία από πολύ σκληρό και λεπτό πηλό καστανού χρώματος. Ένα παχύ στρώμα από λευκό ή υπόλευκο επίχρισμα και διαφανής εφυάλωση καλύπτουν την επιφάνεια.

Ο διάκοσμος είναι χαραγμένος πάνω στο επίχρισμα χωρίς να το διαπερνά και περιλαμβάνει διάφορα θέματα: ομόκεντρους κύκλους γύρω από τη βάση, φαρδιές ταινίες φτιαγμένες με σπάτουλα, σιγμοειδή μοτίβα, μετάλλια με ανθέμια, τρίλοβα και σπείρες, τριγωνικά μοτίβα στο χείλος, λεπτεγγάρια πουλιά, ανθρώπινες μορφές, ζώα και μυθικά πλάσματα. Η ομάδα αυτή θεωρείται η πιο ποιοτική παραγωγή του 13ου αιώνα.⁵⁵ Τέλος, η μεταγενέστερη περίτεχνη εγγάρια κεραμική (Εικ.6) (Elaborate Incised Ware), της οποίας ο πηλός είναι σκληρός, λεπτόκοκκος, καστανός ή κόκκινος. Ολόκληρη η επιφάνεια καλύπτεται από λευκό επίχρισμα και πράσινη ή κίτρινη εφυάλωση. Ο διάκοσμος είναι χαραγμένος στο σώμα διαπερνώντας το επίχρισμα και στη συνέχεια καλύπτεται με σκούρα καστανή εφυάλωση.⁵⁶

Γραπτή Διακόσμηση (Painted Ware) : Χρησιμοποιείται ήδη από τον 10ο αιώνα, αλλά τελειοποιείται τον 12ο-13ο αιώνα. Χρωματιστά οξείδια μετάλλων (πράσινο, μπλε, καστανό) εφαρμόζονται πριν από την υάλωση, δημιουργώντας λαμπερά και ανθεκτικά σχέδια.⁵⁷ Συχνά παρουσιάζει συνδυασμό αφηρημένων μοτίβων με φυσιοκρατικά στοιχεία.⁵⁸ Όμως και η γραπτή κεραμική όπως και η εγγάρια, χωρίζεται σε υποκατηγορίες ανάλογα με την τεχνική διακόσμησης που έχει χρησιμοποιηθεί. Μια κατηγορία είναι η πολύχρωμη κεραμική (Εικ.7) (polychrome ware). Τα πολύχρωμα αγγεία είναι φτιαγμένα από μαλακό, ελαφρώς αμμώδη λευκό ή γκριζωπό πηλό. Η επιφάνεια είναι λεπτή και λεία, με γραπτό πολύχρωμο διάκοσμο από τρία ή περισσότερα χρώματα. Μια λεπτή, διαφανής εφυάλωση καλύπτει ολόκληρο το αγγείο.⁵⁹ Τα σχέδια περιλαμβάνουν γεωμετρικά, φυτικά και ψευδοκουφικά μοτίβα, καθώς και ρεαλιστικές αναπαραστάσεις ανθρώπινων μορφών και ζώων.⁶⁰ Εν συνεχεία, υπάρχει η γραπτή κεραμική με επίχρισμα (Εικ.8) (Slip Painted Ware). Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει πινάκια και κούπες από λεπτόκοκκο πορτοκαλόχρωμο ή ανοιχτό ερυθροκάστανο πηλό. Ξεχωρίζει για το διάκοσμό της, που εφαρμόζεται με λευκό

⁵⁵ Megaw 1968, 67.

⁵⁶ Teslenko 2021.

⁵⁷ Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 132-138.

⁵⁸ Cutler 1992, 205-210.

⁵⁹ Sanders 2001, 101.

⁶⁰ Waksman *et al.* 2004, 128 -129.

επίχρυσμα κάτω από την ελαφρά κιτρινωπή εφυάλωση.⁶¹ Τα σχέδια είναι γενικά απλά: στιγμές, κύκλοι, κυματοειδείς γραμμές, σπείρες και ανθέμια. Η πηγή για αυτά τα αγγεία προς τα τέλη του 11ου και τον 12ο αιώνα θεωρείται ότι είναι η Κόρινθος ή κάποιο άλλο κέντρο παραγωγής στην κεντρική/ηπειρωτική Ελλάδα.⁶² Τέλος, την κατηγορία των γραπτών κεραμικών συμπληρώνει η γραπτή κεραμική με πράσινο και καστανό χρώμα (Εικ.9) (Green and Brown Painted Ware). Πρόκειται για μια ομάδα από κύπελλα και πινάκια από μαλακό πορτοκαλοκόκκινο πηλό. Το εσωτερικό των αγγείων είναι καλυμμένο από παχύ λευκό επίχρυσμα. Ο διάκοσμος ζωγραφίζεται πάνω στο επίχρυσμα με διάφορες αποχρώσεις του καστανού και του πράσινου χρώματος, ενώ λεπτή διαφανής εφυάλωση καλύπτει το αγγείο. Τα θέματα ποικίλλουν, από απλές γραμμές, ευθείες και στιγμές μέχρι σπειροειδή και εκτεταμένα φυτικά κοσμήματα.⁶³

Ζωγραφικά Στυλ και Μοτίβα

Τα διακοσμητικά θέματα της βυζαντινής κεραμικής αντικατοπτρίζουν κοινωνικές, θρησκευτικές και πολιτιστικές επιρροές συμπεριλαμβανομένων αλλαγών στην διατροφή με την εισαγωγή νέων συστατικών και τρόπων κατανάλωσης της τροφής. Αναλυτικότερα συναντάμε, γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα τα οποία κυριαρχούν στον 10ο-11ο αιώνα, με απλά επαναλαμβανόμενα σχέδια όπως πλεκτές ταινίες, ρόμβοι και κυματοειδείς γραμμές.⁶⁴ Στον 12ο αιώνα, τα μοτίβα αποκτούν περισσότερη λεπτομέρεια και πολυχρωμία, θυμίζοντας ισλαμικές και βυζαντινές μικρογραφίες.⁶⁵ Μια άλλη κατηγορία είναι οι ζωικές και ανθρωπομορφικές παραστάσεις οι οποίες και εμφανίζονται κυρίως τον 12ο-13ο αιώνα, συχνά σε πινάκια και αγγεία καθημερινής χρήσης. Συνήθως, απεικονίζονται πουλιά, λιοντάρια, ελάφια, ιππείς και μυθικά όντα, πιθανώς συμβολίζοντας προστασία και δύναμη.⁶⁶ Η διακόσμηση αυτή υιοθετείται και στα κεραμικά της Νίκαιας και της Κύπρου μετά το 1204 μ.Χ., με έντονες δυτικές επιρροές.⁶⁷ Τέλος, τα αφηγηματικά και θρησκευτικά θέματα συναντώνται σπανιότερα

⁶¹ Vroom 2005, 161.

⁶² Waagé 1948, 67.

⁶³ Morgan 1942, 77-80.

⁶⁴ Ο. π., 80-81.

⁶⁵ Ousterhout 1999, 159-165.

⁶⁶ Vroom 2016, 214-219.

⁶⁷ Παπανικόλα – Μπακιρτζή 2002, 178-183.

σε αγγεία, αλλά συχνότερα σε εφυαλωμένα πλακίδια διακόσμησης εκκλησιών. Περιλαμβάνουν βιβλικές σκηνές, μορφές αγίων και χριστιανικά σύμβολα.⁶⁸

2. Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στο Βυζάντιο κατά την περίοδο των Κομνηνών: Εμπόριο, ανασυγκρότηση και μεταβολές.

Η περίοδος των Κομνηνών (1081–1185) σηματοδοτεί μια εποχή δυναμικής αναδιοργάνωσης για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ύστερα από τις πολιτικές και στρατιωτικές κρίσεις των αρχών του 11ου αιώνα, οι Κομνηνοί αυτοκράτορες έθεσαν τα θεμέλια μιας περιόδου σταθερότητας και σχετικής ακμής, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την οικονομία και το εμπόριο.

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός και οι διάδοχοί του στηρίχθηκαν σε ένα στενό δίκτυο συγγενικών σχέσεων με τη στρατιωτική και εδαφική αριστοκρατία για να σταθεροποιήσουν την κεντρική εξουσία.⁶⁹ Η ενοποίηση της εξουσίας στους κύκλους της αυλικής ελίτ συνοδεύτηκε από την ανασυγκρότηση του κράτους και την ενίσχυση των ισχυρών γαιοκτημόνων, με παράλληλη υποβάθμιση των ελεύθερων μικροκαλλιεργητών.

Η πρώτη πράξη της οικονομικής ανασύνταξης ήταν η νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄, ο οποίος καθιέρωσε το «υπέρπυρον», ένα νέο σταθερό χρυσό νόμισμα για διεθνείς συναλλαγές.⁷⁰ Η επιστροφή στη νομισματική σταθερότητα αποτέλεσε προϋπόθεση για την αναβίωση των εσωτερικών και διεθνών συναλλαγών. Οι εμπορικές συναλλαγές ευνοήθηκαν περαιτέρω από τις εμπορικές συμφωνίες με ιταλικές ναυτικές πόλεις, όπως η Βενετία (1082), η Γένοβα και το Αμάφι.⁷¹ Αυτές οι συμφωνίες παραχώρησαν φορολογικές απαλλαγές και δικαίωμα εμπορίου στην Κωνσταντινούπολη και άλλα λιμάνια. Η οικονομική πολιτική των Κομνηνών διαφοροποιήθηκε σαφώς από εκείνη των Μακεδόνων αυτοκρατόρων. Ενώ οι Μακεδόνες διατήρησαν ένα μοντέλο έντονης κρατικής παρέμβασης, οι Κομνηνοί υιοθέτησαν έναν περισσότερο πραγματιστικό προσανατολισμό, παραχωρώντας

⁶⁸ Cutler 1992, 305-310.

⁶⁹ Angold 1997, 154- 158.

⁷⁰ Hendy 1985, 580.

⁷¹ Laiou 2002, 697 – 700.

φορολογικά και εμπορικά προνόμια στους δυτικούς.⁷² Αυτό το άνοιγμα οδήγησε σε εκρηκτική αύξηση των εμπορικών δραστηριοτήτων, ιδίως στη Μεσόγειο και το Αιγαίο. Καίριος παράγοντας στην εμπορική αναγέννηση ήταν τα αστικά λιμάνια της αυτοκρατορίας, τα οποία αναδιοργανώθηκαν και απέκτησαν αυξημένη σημασία ως κόμβοι διαμετακόμισης. Η Κωνσταντινούπολη διατηρούσε την κυρίαρχη θέση της ως παγκόσμια αγορά, ωστόσο αναδείχθηκαν και περιφερειακά λιμάνια όπως: Η Θεσσαλονίκη, ως βασικός κόμβος μεταξύ των Βαλκανίων και του Αιγαίου, η Σμύρνη, η Νίκαια, και η Έφεσος, ως σημαντικά αστικά και εμπορικά κέντρα της δυτικής Μικράς Ασίας. Αυτά τα λιμάνια διακινούσαν όχι μόνο πρώτες ύλες και προϊόντα διατροφής, αλλά και πολυτελή αγαθά, όπως μεταξωτά, υφάσματα, εφυαλωμένη κεραμική και κοσμήματα. Κατά την Κομνήνεια περίοδο παρατηρείται άνθηση της εφυαλωμένης επιτραπέζιας κεραμικής τόσο στην παραγωγή όσο και στην διακίνηση της, με χαρακτηριστικά δείγματα Fine Sgraffito Ware, Champlevé και Glazed White Ware. Αντίστοιχα δείγματα έχουν εντοπιστεί σε χερσαίες ανασκαφές στον Ελλαδικό χώρο (Χαλκίδα, Κόρινθος), στα παράλια της Μ. Ασίας καθώς και δυτικά της Αυτοκρατορίας (Νίκαια, Νότια Ιταλία). Η κεραμική, επομένως, λειτουργούσε όχι μόνο ως πρακτικό σκεύος, αλλά και ως πολιτισμικός δείκτης εμπορικής δικτύωσης.

Επομένως, οι συνθήκες της αυτοκρατορίας τόσο από οικονομική σκοπιά όσο και από κοινωνικοπολιτική, δημιουργούσαν τις κατάλληλες συνθήκες για την αύξηση του εμπορίου και της διακίνησης προϊόντων αλλά και για την αυξημένη παραγωγή τους η οποία καθοδηγούνταν από την ζήτηση επιβεβαιώνοντάς μια γενικότερη ευημερία στον πληθυσμό.

3. Τα ναύαγια και το φορτίο τους

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει λεπτομερής αναφορά στα ναύαγια το οποία αναφέρθηκαν συνοπτικά στην εισαγωγή και θα εστιάσουμε στο φορτίο τους συγκεκριμένα στην χρηστική κεραμική ώστε να γίνει πιο «ξεκάθαρο το τοπίο» γύρω από τους εμπορικούς δρόμους του Βυζαντίου και ο ρόλος της ναυσιπλοΐας στην διακίνηση των εφυαλωμένων κεραμικών. Εκτενής αναφορά θα γίνει σε έξι ναύαγια από τον χώρο του Αιγαίου και της Μεσογείου (Εικ.10) και μικρότερες αναφορές σε ναύαγια για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις όμως δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί, καθώς επίσης θα γίνει αναφορά

⁷² Ο.π., 700 – 702.

σε ναυάγια στα οποία υπάρχει επιβεβαιωμένα εφυαλωμένη κεραμική, όχι όμως ως βασικό φορτίο αλλά ως εξοπλισμός του πλοίου ή ως ένα μικρό μέρος του φορτίου.

3.1 Ναυάγιο Πελαγονησίου

Το καλοκαίρι του 1970, η Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων πραγματοποίησε την πρώτη μεγάλης κλίμακας έρευνα εναλίων αρχαιοτήτων στην Ελλάδα. Η έρευνα αυτή είχε ως βασικό σκοπό την ανέλκυση του βυζαντινού ναυαγίου που είχε εντοπιστεί στην περιοχή της Πελαγοννήσου (ή νήσου Πέλαγος), βόρεια της Αλοννήσου (Βόρειες Σποράδες). Πρόκειται για την σημερινή Κυρά-Παναγιά ή το Γυμνοπελαγήσιον των βυζαντινών πηγών, και αναφέρεται εκτενώς στα Απομνημονεύματα του Μεγάλου Εκκλησιάρχη Σιλβέστρου Συρόπουλου, ο οποίος συνόδευσε τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο και τον Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ ως μέλος της διπλωματικής αποστολής στη Σύνοδο Φεράρας–Φλωρεντίας το έτος 1437. Δύο μεγάλους φυσικούς όρμους διαθέτει το Πελαγονήσι (Κυρά Παναγιά) τον Άγιο Πέτρο στα δυτικά και τον Πλανήτη στα ανατολικά του νησιού. Στον προστατευμένο όρμο του Αγίου Πέτρου καταφεύγουν τα πλεούμενα όταν φυσάει βοριάς. Εκεί άραζαν και τα Βυζαντινά πλοία. Το Πελαγονήσι, ήταν το κέντρο των ερημονήσων κατά την αρχαιότητα, τα οποία δεν ήταν τόσο έρημα όσο σήμερα. Το νησί κατοικήθηκε συνεχώς μέχρι την κλασσική εποχή, γνωστό όμως έγινε με τη διένεξη Αθηναίων και Φιλίππου. Από το 5ο π.Χ. αιώνα ανήκε στην Αθήνα. Ο όρμος του Πλανήτη στα ανατολικά είναι ένα από τα μεγαλύτερα φυσικά λιμάνια της Μεσογείου. Το άνοιγμα του έχει πλάτος περίπου 80 μέτρα και ύστερα χωρίζεται σε ένα δυτικό και ένα νότιο τμήμα πλάτους μερικών εκατοντάδων μέτρων το καθένα. Το νησί σήμερα αποτελεί ιδιοκτησία του Αγίου Όρους και για αυτό έχει προστατευθεί από ανθρώπινες παρεμβάσεις. Κατά τον Ιούνιο του 1970 διενεργήθηκαν προπαρασκευαστικές εργασίες και συλλογή δειγμάτων, ενώ από τις 14 Αυγούστου έως τις 29 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους ακολούθησε η χαρτογράφηση των αρχαιοτήτων και η ανέλκυση του μεγαλύτερου μέρους των επιφανειακών ευρημάτων.⁷³ Την αρχαιολογική εποπτεία είχαν η Αικατερίνη Ρωμιοπούλου στην πρώτη φάση και ο Χαράλαμπος Κριτζάς στη δεύτερη. Η επιχείρηση οδήγησε στην ανέλκυση σημαντικού αριθμού κεραμικών και άλλων

⁷³Κριτζάς 1971, 176.

αντικειμένων, τα οποία βρίσκονταν διασκορπισμένα σε μια έκταση περίπου 2,500 τ.μ. στον βυθό.⁷⁴

Το φορτίο του ναυαγίου αποτελείται από επιτραπέζια κεραμική, αμφορείς και οκτώ γιγαντιαίους μυλόλιθους. Συνολικά καταγράφηκαν 1.490 αντικείμενα, με 628 από αυτά να είναι κεραμικά θραύσματα με διακόσμηση. Τα ακέραια ή σχεδόν ακέραια κεραμικά περιλαμβάνουν 412 βαθιά πινάκια, 213 αβαθή πινάκια, 143 κύαθους, 54 αμφορείς, 5 λύχνους-κηροπήγια, 7 αμφορίσκους, 9 πρόχους, 2 πώματα μεγάλων αγγείων, 2 πίθους, έναν χάλκινο λέβητα και 2 υάλινα φιαλίδια. Όλα τα κεραμικά έχουν ερυθρωπό πηλό και φαίνεται πως αποτελούσαν εμπορεύσιμα αγαθά. Οι αμφορείς πιθανώς δεν αποτελούσαν αυτούσια εμπορεύματα, αλλά τα προϊόντα που μετέφεραν εξυπηρετούσαν αυτόν τον σκοπό.⁷⁵

Η διακόσμηση των αγγείων περιλαμβάνει εγχάρακτη και γραπτή τεχνική, ενώ η υάλωση κατά πλειονότητα είναι σε αποχρώσεις κίτρινου και πράσινου. Η υάλωση σε πολλά αγγεία έχει υποστεί αλλοιώσεις λόγω της μακροχρόνιας παραμονής στο θαλάσσιο περιβάλλον.⁷⁶ Οι τεχνικές διακόσμησης κατατάσσουν τα ευρήματα στην «πρώιμη εγχάρακτη κεραμική» (Early Sgraffito Ware) και στην «εξελιγμένη εγχάρακτη κεραμική» (Developed Sgraffito Ware), που τοποθετούνται χρονικά στον 11ο-12ο αιώνα σύμφωνα με τους Talbot-Rice⁷⁷ και Morgan.⁷⁸ (Εικ. 11-14). Διακοσμητικά στυλ τα οποία συναντάμε στο φορτίο, είναι κυρίως ζωικά σχέδια με ψάρια και πτηνά καθώς και μυθολογικά τέρατα όπως γρύπες. Οι κύριες παραστάσεις στην πλειονότητα τους συνοδεύονται από συμπληρωματική φυτική διακόσμηση ή μοτίβα από σπείρες.⁷⁹ (Εικ.15 – 17). Το ναυάγιο της Πελαγονήσου θεωρείται έως και σήμερα πως έχει την καλύτερης ποιότητας εφυαλωμένη κεραμική, με ιδιαίτερες λεπτομέρειες και μοναδικά σχέδια.⁸⁰

Η μελέτη του ναυαγίου της Πελαγονήσου έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για το εμπόριο και τις ναυτικές μεταφορές του 12ου αιώνα.⁸¹ Η

⁷⁴ Ο. π, 177.

⁷⁵ Κριτζάς 1971, 178.

⁷⁶ Ο. π, 182.

⁷⁷ Rice 1930, 32.

⁷⁸ Morgan 1942, 117-120.

⁷⁹ Κριτζάς 1971, 177 - 178.

⁸⁰ Tsompanidis & Koutsouflakis, 2021.

⁸¹ Για εκτενή κατάλογο των ευρημάτων βλ. Papanikola – Bakirtzi 1999, 122 – 142.

συνέχιση της έρευνας και η συντήρηση των ευρημάτων θα συμβάλλουν στη βαθύτερη κατανόηση της βυζαντινής ναυσιπλοΐας και των διαδρομών εμπορίου που συνέδεαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία με τον υπόλοιπο κόσμο.⁸²

3.2 Ναυάγιο Θορικού

Το ναυάγιο της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου στο Ακρωτήριο Βρυσάκι, γνωστό ως ναυάγιο Θορικού, αποτελεί σημαντικό υποβρύχιο αρχαιολογικό εύρημα, που χρονολογείται στον 12ο αιώνα.⁸³ Το ναυάγιο εντοπίστηκε τυχαία κατά τη διάρκεια εργασιών για την πόντιση υποθαλάσσιου αγωγού κοντά στις εγκαταστάσεις της ΔΕΗ⁸⁴ με αναφορά του δύτη Κ. Καβαλάρη. Παρά την αργοπορημένη παρέμβαση της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για το εμπόριο και την κεραμική της περιόδου.⁸⁵ Ωστόσο, οι υποθαλάσσιες εκσκαφές που είχαν ήδη πραγματοποιηθεί είχαν προκαλέσει σημαντικές διαταραχές στον αρχαιολογικό χώρο.⁸⁶ Οι αρχαιολόγοι συνέλεξαν δείγματα κεραμικής από τα προϊόντα της εκσκαφής, καθώς και από τα πρηνή της τάφρου όπου τοποθετήθηκε ο αγωγός του έργου που μεσολάβησε. Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων δυσχεραίνει την πλήρη κατανόηση της θέσης και του φορτίου του ναυαγίου.⁸⁷ Το ανελκυσθέν υλικό, έχει αναφερθεί μόνο συνοπτικά σε ανακοίνωση συνεδρίου και παραμένει έως σήμερα αδημοσίευτο.⁸⁸

Η περιοχή του ναυαγίου εκτείνεται σε περίπου 500 τετραγωνικά μέτρα σε βάθος 8-14 μέτρων σε αμμώδη βυθό εκατέρωθεν λιβαδιών ποσειδωνίας. Σε μεταγενέστερη κατάδυση, το 2012, έγινε δειγματοληπτική συλλογή θραυσμάτων κεραμικής. Τα δείγματα προέρχονταν από κούπες και πινάκια, και η πλειονότητα του φορτίου αποτελούνταν από εφυσάλωμένα ανοικτά επιτραπέζια αγγεία. Τα εναπομείναντα θραύσματα κεραμικής, αν και σποραδικά, προσφέρουν αρκετά στοιχεία για τη σύνθεση του φορτίου και τη χρονολόγηση του ναυαγίου. Σύμφωνα με την καταγραφή, η

⁸² Κριτζάς 1971, 180 – 182.

⁸³ Κουτσοφλάκης 2014, 257.

⁸⁴ Δημητριάδου, 577.

⁸⁵ Κουτσοφλάκης 2014, 257.

⁸⁶ Ο. π., 257.

⁸⁷ Κουτσοφλάκης 2014, 257-258.

⁸⁸ Delaporta 2002, 910- 915.

τοποθεσία του ναυαγίου βρίσκεται κοντά σε βασικούς θαλάσσιους εμπορικούς άξονες της περιόδου.⁸⁹

Το φορτίο του ναυαγίου αποτελείται αποκλειστικά από επιτραπέζια αγγεία κλασσικής τυπολογίας. Η διαφορά του συγκεκριμένου φορτίου από αυτό της Πελαγονήσου είναι, πως στο Θορικό παρατηρούνται κυρίως βαθιά πινάκια και κούπες και όχι πολυάριθμα ρηχά πινάκια όπως στο προηγούμενο ναυάγιο.⁹⁰ Συγκεκριμένα έξι πινάκια σε τρεις διαφορετικές παραλλαγές, τρεις μεγάλες κούπες με δακτυλιόσχημη βάση και ενιαίο περίγραμμα και δύο μικρές κούπες με επίπεδη βάση και ομφαλό εσωτερικά. Όλα τα αγγεία ήταν εφυαλωμένα, επιβεβαιώνοντας τη διάδοση αυτής της τεχνικής κατά την περίοδο.⁹¹

Η διακόσμηση των αγγείων του ναυαγίου Θορικού ποικίλει και περιλαμβάνει δύο βασικές κατηγορίες. Πρώτον, γραπτή διακόσμηση (Painted Ware) με 5 δείγματα, χαρακτηριστικά μοτίβα όπως εγγεγραμμένα τρίγωνα, ρόμβους και σπειροειδή διακοσμητικά στοιχεία (Εικ.18- 21). Δεύτερον, η εγχάρακτη διακόσμηση (Sgraffito Ware) με πέντε δείγματα με κυρίως ομόκεντρες ζώνες και γεωμετρικά μοτίβα, συχνά χαραγμένα με τη χρήση διαβήτη (Εικ. 23).⁹² Όπως αναφέρθηκε, πέντε από τα δείγματα ανήκουν στην κατηγορία της γραπτής κεραμικής ενώ άλλα πέντε διαθέτουν εγχάρακτη διακόσμηση. Μία μικρή κούπα ξεχωρίζει, καθώς δεν φέρει κάποιο διακοσμητικό μοτίβο πέραν της εφύαλωσης.

Στην ομάδα των γραπτών κεραμικών ανήκουν δύο κούπες και ένα πινάκιο, τα οποία διαθέτουν διακόσμηση από λευκό επίχρισμα (White Slip) σε συνδυασμό με ουδέτερο υάλωμα. Οι κούπες εντάσσονται στον διαδεδομένο ρυθμό «φωτεινό επί σκοτεινού» (light on dark), με μοτίβα που περιλαμβάνουν κύκλους, τρίγωνα, ρόμβους και σπειροειδή διακοσμητικά στοιχεία.⁹³ Οι διακοσμητικές συνθέσεις αυτών των αγγείων ακολουθούν μια γεωμετρική κατανομή, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εμπλουτίζονται με φυτικά μοτίβα τύπου βλαστόσπειρας. Παρόμοιες διακοσμητικές τεχνικές έχουν καταγραφεί και σε κεραμικά από το ναυάγιο της Καβαλλιανής,⁹⁴ καθώς και σε

⁸⁹ Κουτσοφλάκης 2014, 257-58.

⁹⁰ Tsompanidis & Koutsouflakis, 2021.

⁹¹ Κουτσοφλάκης 2014, 258.

⁹² Ο. π, 258.

⁹³ Κουτσοφλάκης 2014, 258.

⁹⁴ Ο. π, 258.

ευρήματα από τη Θήβα⁹⁵ και την Κόρινθο.⁹⁶ Στο ναυάγιο του Καστελόριζου, αντίθετα, παρατηρείται πιο πυκνή και περίτεχνη διακόσμηση όπως θα αποδελτιώσουμε στην συνέχεια.⁹⁷ Η ίδια τεχνική εφαρμόστηκε και σε μια μικρή κούπα, η οποία φέρει επιπλέον πράσινο υάλωμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση μιας έμβιας μορφής, συγκεκριμένα ενός ψαριού, που έχει αποδοθεί με παχύρευστο επίχρισμα στο πινάκιο (Εικ. 21).⁹⁸ Η τεχνική εφαρμογής λευκού επιχρίσματος (Slip Painted) σε συνδυασμό με υάλωση είναι γνωστή ήδη από τον 11ο αιώνα, ωστόσο σημειώνει μεγάλη ακμή κατά τον 12ο αιώνα και, σε τοπικό επίπεδο, συνεχίζει να χρησιμοποιείται έως τον 13ο και 14ο αιώνα.⁹⁹ Στην Κόρινθο, για παράδειγμα, τα διακοσμητικά μοτίβα που περιλαμβάνουν σπειροειδή και βλαστόσπειρες χρονολογούνται από τις αρχές έως τα τέλη του 12ου αιώνα, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις όπου η τεχνοτροπία αυτή συνεχίζεται και στον 13ο αιώνα.¹⁰⁰

Η ομάδα των λεπτεγγάρκτων αγγείων αποτελείται αποκλειστικά από πινάκια, με διαμέτρους που κυμαίνονται μεταξύ 23 και 26 εκατοστών. Σε όσα αγγεία διατηρείται το κεντρικό τους τμήμα, η διακόσμηση είναι συγκεντρωμένη σε ένα κεντρικό μετάλλιο, το οποίο απεικονίζει είτε έμβια όντα είτε ακτινωτά γεωμετρικά μοτίβα¹⁰¹ (Εικ.23). Το πτηνό στο πινάκιο που παρουσιάζει γαμψό ράμφος και στραμμένο κεφάλι, παραπέμπει σε απλοποιημένη εκδοχή των εικονογραφικών θεμάτων των πινακίων από το ναυάγιο Πελαγονήσου, όπου εκεί κυριαρχούν παραστάσεις πτηνών σε ελεύθερο φόντο (Εικ. 22).¹⁰² Ο σχεδιασμός του πινακίου εμφανίζει ομοιότητες με άλλο μετάλλιο του ίδιου ναυαγίου, παρά τις διαφοροποιήσεις στα συνοδευτικά μοτίβα.¹⁰³ Τα δύο αυτά αντικείμενα έχουν κοινή την κεντρική διακοσμητική ζώνη που περιλαμβάνει πλοχμό, ένα μοτίβο που παρατηρείται και σε κεραμικά της Πελαγονήσου.¹⁰⁴ Η εξωτερική ζώνη του πινακίου περιλαμβάνει μια αλληλουχία από μικρά και μεγάλα φυλλόμορφα μοτίβα

⁹⁵ Κοιλάκου 1986, πίν. 52.

⁹⁶ Morgan 1942, 100.

⁹⁷ Φιλόθεου - Μιχαηλίδου 1986, 291

⁹⁸ Κουτσοφλάκης 2014, 259.

⁹⁹ Παπανικόλα - Μπακιρτζή *et al*, 53, Γιαγκάκη 2012, 38.

¹⁰⁰ Morgan 1942, 100.

¹⁰¹ Κουτσοφλάκης 2014, 259-261.

¹⁰² Κουτσοφλάκης 2014, 259.

¹⁰³ Ο.π, 260.

¹⁰⁴ Παπανικόλα - Μπακιρτζή 1999, 42.

με ελαφρώς καμπύλη διάταξη, σχέδιο που εμφανίζεται επίσης σε αγγεία από το ναυάγιο Πελαγονήσου, την Κόρινθο και την περιοχή της Χερσώνας στη Μαύρη Θάλασσα.¹⁰⁵

Τέλος, το λεπτεγγάρακτο πινάκιο με «σχοινόσχημο» χείλος, παρόλο που δεν διατηρεί το κεντρικό του μετάλλιο, παρουσιάζει ένα ασυνήθιστο μοτίβο στην ενδιάμεση διακοσμητική του ζώνη: συμπλεκόμενα φίδια σε μορφή πλοχμού. Στην εξωτερική του ζώνη διακρίνεται ένα μοτίβο από συνεχόμενους εγγάρακτους ρόμβους, με μικρούς κύκλους τοποθετημένους στις ελεύθερες γωνίες τους (Εικ. 24).¹⁰⁶

Αυτή η διακοσμητική διάταξη, αν και πρωτότυπη, βρίσκει παραλλαγές της σε κεραμικά από το ναυάγιο της Πελαγονήσου, ενώ αντίστοιχα μοτίβα έχουν καταγραφεί και σε άλλα βυζαντινά εργαστήρια κεραμικής, γεγονός που καταδεικνύει τη διάδοση συγκεκριμένων τεχνοτροπιών σε διαφορετικά κέντρα παραγωγής.¹⁰⁷

Αν και δεν υπάρχουν ασφαλή δεδομένα για να καταλήξουμε στο μέγεθος το φορτίου ή του πλοίου, τα ελάχιστα στοιχεία δείχνουν ότι το φορτίο αποτελούνταν αποκλειστικά από επιτραπέζια κεραμική υψηλής ποιότητας.¹⁰⁸ Παρόλο που η καταστροφή του χώρου του ναυαγίου μαζί με την μεγάλη διασπορά του φορτίου εμποδίζουν τη δυνατότητα περαιτέρω ανάλυσης και ασφαλούς συλλογής στοιχείων, η σύγκριση με άλλα ναυάγια και η εξέταση των κεραμικών παρέχουν πολύτιμα δεδομένα για την εμπορική δραστηριότητα και την παραγωγή κεραμικής στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία του 12ου αιώνα.¹⁰⁹

3.3 Ναυάγιο Καβαλλιανής

Το ναυάγιο της Καβαλλιανής εντοπίστηκε το 2008 μετά από πληροφορίες του επαγγελματία δύτη Ιωάννη Πανάγου, ο οποίος είχε αρχικά καταγράψει τη θέση του

¹⁰⁵ Rabinowitz *et al.* 2010, 459, εικ. 29

¹⁰⁶ Ο.π, 260 – 261.

¹⁰⁷ Ο.π, 259-261.

¹⁰⁸ Ο.π, 261

¹⁰⁹ Ο.π, 262.

ήδη από το 1984.¹¹⁰ Έτσι, το 2008 έγινε κοινή υποβρύχια έρευνα από το Ελληνικό Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιοτήτων και την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ). Το ναυάγιο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά ενός υφάλου στη θαλάσσια δίοδο μεταξύ του νησιού Καβαλλιανή και της Εύβοιας, σε ένα σημείο ιδιαίτερα επικίνδυνο για τη ναυσιπλοΐα, καθώς το βάθος κυμαίνεται μεταξύ 2.5 και 4 μέτρων.¹¹¹ Η θέση του, στη νότια είσοδο του Νότιου Ευβοϊκού που χωρίζει την Εύβοια από την ηπειρωτική Ελλάδα, επιβεβαιώνει τη στρατηγική σημασία του καναλιού για τη ναυσιπλοΐα και τις εμπορικές συναλλαγές του 12ου-13ου αιώνα.¹¹²

Το κεραμικό φορτίο εντοπίστηκε σε βάθος 12-17 μέτρων σε μια στενή ζώνη αμμώδους βυθού, γεγονός που υποδηλώνει ότι αποτελεί την κύρια απόθεση του φορτίου.¹¹³ Η διασπορά των ευρημάτων δεν παρουσίαζε την τυπική διάταξη ενός ναυαγίου, υποδεικνύοντας πιθανώς καταστροφή λόγω λαθρανασκαφών.¹¹⁴ Η σωζόμενη κεραμική συλλογή αποτελείται από περισσότερα από 300 θραύσματα, καθώς και από ακέραια επιτραπέζια αγγεία, γεγονός που καθιστά το σύνολο ιδιαίτερα πολύτιμο για τη μελέτη της μεσοβυζαντινής κεραμικής.¹¹⁵ Το φορτίο του ναυαγίου αποτελείται αποκλειστικά από εφυαλωμένα επιτραπέζια αγγεία, διαφοροποιούμενο από άλλα σύγχρονα ναυάγια που συνήθως περιλαμβάνουν και αμφορείς.¹¹⁶ Τα περισσότερα αντικείμενα ανήκουν σε δύο κύριες κατηγορίες: Πρώτον, βαθιές κούπες με δακτυλιόσχημη ή κωνική βάση, με διάμετρο 24-27 εκ. και 13-16 εκ. και δεύτερον περιορισμένος αριθμός ρηχών πινακίων.

Οι περισσότερες κούπες εμφανίζουν κατακόρυφο χείλος και ελαφρά ασυμμετρία, χαρακτηριστικό που έχει καταγραφεί και σε κεραμικά από το ναυάγιο του Καστελόριζου, το οποίο θα αναφέρουμε στην συνέχεια.¹¹⁷

Η διακόσμηση της κεραμικής του ναυαγίου εντάσσεται κυρίως σε δύο βασικές κατηγορίες που ήταν διαδεδομένες στο Αιγαίο κατά το β' μισό του 12ου και πρώιμο 13ο αιώνα. Πρώτον, την αδρεγχάρακτη (Incised Sgraffito Ware): Αποτελεί το 90% του

¹¹⁰ Κουτσοφλάκης 2014, 85.

¹¹¹ Κουτσοφλάκης 2014, 85.

¹¹² Ό.π., 86.

¹¹³ Ό.π., 86.

¹¹⁴ Ό.π., 86.

¹¹⁵ Ό.π., 86.

¹¹⁶ Κουτσοφλάκης & Τσομπανίδης 2018, 39.

¹¹⁷ Michailidou and Philotheou 1989, 173-176.

σωζόμενου φορτίου. Η διακόσμηση περιλαμβάνει κεντρικά μοτίβα όπως ψάρια, πτηνά, ζώα και πολεμιστές, πλαισιωμένα από φυτικά μοτίβα ή ακτινωτά σχέδια που εκτείνονται έως το χείλος του αγγείου.¹¹⁸ Δεύτερον, την γραπτή κεραμική με λευκό επίχρισμα (Slip-Painted Ware), η οποία αντιπροσωπεύεται από πέντε παραδείγματα με σπειροειδή μοτίβα, συνδυασμένα με τριγωνικά πλαίσια και άλλες σπειροειδείς διακοσμήσεις.¹¹⁹ Η εφυάλωση περιορίζεται στο εσωτερικό των αγγείων, με λευκό υπόστρωμα (μπατανάς) που επεκτείνεται ελαφρώς εξωτερικά του χείλους. Τα χρώματα του υαλώματος κυμαίνονται από κρεμόδες/υπόλευκο έως ανοικτό καστανό, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις διασώζεται πράσινο υάλωμα.

Στιλιστικά και τεχνικά, τα αγγεία παρουσιάζουν στενή σχέση με εκείνα του ναυαγίου του Καστελόριζου ¹²⁰ όπως και θα δούμε στην συνέχεια, αλλά και των ανασκαφικών ευρημάτων από τη Θήβα, γεγονός που υποδηλώνει πιθανή κοινή προέλευση από εργαστήρια της Χαλκίδας.¹²¹ Τα εικονογραφικά μοτίβα των αγγείων χωρίζονται σε έξι βασικές ομάδες, με σχεδόν πανομοιότυπα χαρακτηριστικά. Ψάρια, το πιο συνηθισμένο θέμα με 11 δείγματα, ψάρια που πλαισιώνονται από στήμονες σε περιστροφική διάταξη.¹²² (Εικ. 25). Πτηνά, τα οποία περιλαμβάνουν πελεκάνους και περιστέρια, παρόμοια με ευρήματα από τη Θήβα και το Καστελόριζο.¹²³ (Εικ. 26). Τετράποδα, κυρίως λαγοί, σκιαγραφημένοι με αφαιρετικό τρόπο.¹²⁴ (Εικ. 27). Εν συνεχεία, χέρι που κραδαίνει λόγχη, σπάνιο μοτίβο, γνωστό από την Κόρινθο και τη Λεμεσό.¹²⁵ (Εικ. 28). Επίσης, ακτινωτά μοτίβα, επτά παραδείγματα με διακόσμηση με στροβιλισμένες γλώσσες ή λόγχες.¹²⁶ (Εικ. 29). Τέλος, παράσταση πλοίου, ένα από τα ελάχιστα γνωστά δείγματα πλοίων σε βυζαντινή κεραμική. (Εικ. 30)

Σύμφωνα με χημικές αναλύσεις (WD-XRF και XRD), τα κεραμικά του ναυαγίου παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με τη γνωστή κεραμική παραγωγή της Χαλκίδας, η οποία κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο είχε καθιερωθεί ως ένα από τα σημαντικότερα κεραμικά κέντρα του Αιγαίου. Ταυτόχρονα, δεν αποκλείεται και η

¹¹⁸ Michailidou and Philotheou 1989, 173-176.

¹¹⁹ Waksman *et al* 2014, 379-422.

¹²⁰ Michailidou and Philotheou 1989, 173-176.

¹²¹ Κριτζάς 1971, 176-182.

¹²² Κουτσοφλάκης 2012, 89-90.

¹²³ Michailidou and Philotheou 1989, 173-176.

¹²⁴ Κουτσοφλάκης 2014, 94.

¹²⁵ Ο. π, 91-92.

¹²⁶ Ο. π, 93.

προέλευση από εργαστήρια της Θήβας. Παρόλο που η παραμονή των αγγείων στο θαλάσσιο περιβάλλον έχει αλλοιώσει τη χημική τους σύσταση, τα αποτελέσματα των αναλύσεων υποστηρίζουν τη θεωρία ότι το φορτίο προέρχεται εξολοκλήρου από ένα εργαστήριο παραγωγής.¹²⁷

Το ναυάγιο της Καβαλλιανής αποτελεί μια κρίσιμη μαρτυρία για την ευρεία διακίνηση της κεραμικής και τη χρήση της ως βασικού εξαγωγικού προϊόντος. Η διατήρηση των εφυαλωμένων επιτραπέζιων αγγείων σε τόσο μεγάλο ποσοστό υποδηλώνει ότι το πλοίο μετέφερε κεραμικά είτε για εμπορικούς σκοπούς είτε ως ειδικό φορτίο παραγγελίας.¹²⁸ Η ανάλυση της διασποράς των αγγείων στο χώρο του ναυαγίου δείχνει ότι το πλοίο έπλεε προς το νοτιοανατολικό Αιγαίο όταν βυθίστηκε, πιθανώς προς αγορές των Δωδεκανήσων ή της Ανατολικής Μεσογείου.¹²⁹

Η μελέτη του ναυαγίου της Καβαλλιανής επιβεβαιώνει τη σημασία του θαλάσσιου διαύλου της Εύβοιας ως κύριας εμπορικής οδού της Μεσοβυζαντινής περιόδου. Επιπλέον, ενισχύει τη θέση της Χαλκίδας ως σημαντικού κέντρου κεραμικής παραγωγής και διανομής, επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη ενός ανεπτυγμένου δικτύου θαλάσσιου εμπορίου που διακινούσε βυζαντινά κεραμικά σε όλη τη Μεσόγειο.

3.4 Ναυάγιο Adrasan

Το ναυάγιο που εντοπίστηκε στον όρμο του Adrasan , στη νοτιοδυτική ακτή της Μικράς Ασίας (Ανατολίας). Η περιοχή χαρακτηρίζεται από απόκρημνες ακτές με ελάχιστα φυσικά λιμάνια, καθιστώντας τον κόλπο ένα στρατηγικό σημείο αγκυροβόλησης ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.¹³⁰ Το ναυάγιο εντοπίστηκε το 2005 από το Ινστιτούτο Θαλάσσιων Επιστημών και Τεχνολογίας του Πανεπιστημίου Dokuz Eylül (DEU), στο πλαίσιο υποβρύχιων ερευνών με την υποστήριξη του TÜBİTAK (Συμβούλιο Επιστημονικής και Τεχνολογικής Έρευνας της Τουρκίας). Βασικές πληροφορίες για τον εντοπισμό δόθηκαν από Τούρκους σφουγγαράδες και ψαράδες.¹³¹

¹²⁷ Waksman and von Wartburg 2006, 369.

¹²⁸ Waksman *et al.* 2016, 148.

¹²⁹ Κουτσοφλάκης & Τσομπανίδης 2018, 39-40.

¹³⁰ Doğer & Özdaş 2016, 449.

¹³¹ Ο.π., 450.

Η θέση του ναυαγίου είναι το ακρωτήριο Göceik, στο νότιο τμήμα του όρμου. Το σκάφος φαίνεται να βυθίστηκε σε ένα αμμώδες υπόστρωμα σε βάθος 15–18 μέτρων.¹³² Η γεωμορφολογία του βυθού (μεταβατική απότομα από βραχώδες σε αμμώδες υπόβαθρο) επέτρεψε τη διάσωση πολλών αγγείων σε καλή κατάσταση. Στην ίδια περιοχή έχουν καταγραφεί και παλαιότερα άλλα ναυάγια (ρωμαϊκής περιόδου ή απροσδιόριστα), ωστόσο αυτό είναι το μόνο με τεκμηριωμένα βυζαντινά ευρήματα.¹³³

Όσον αφορά το φορτίο, το ναυάγιο του Adrasan αποτελείται από κεραμικά επιτραπέζια σκεύη — κυρίως πιάτα και κούπες. Οι τεχνικές που καταγράφονται στην κεραμική περιλαμβάνουν: Λεπτεγγράκτη τεχνική (fine sgraffito) (Εικ. 33), καστανή γραπτή τεχνική (brown-painted ware) (Εικ. 34), πράσινη και καστανή γραπτή τεχνική (green and brown-painted ware) (Εικ. 35).¹³⁴

Τα σκεύη παρουσιάζουν χαρακτηριστικά υπόλευκου επιχρίσματος και διαφανούς υαλώματος, με κόκκινο πηλό και ποικιλία διακοσμητικών μοτίβων: διαχωρισμένα σε κεντρικά μετάλλια με διχαλωτό φύλλο (split-palmette) και έλικες (spiral motifs), κυματοειδείς επαναλαμβανόμενες γραμμές (σχέδια guilloche) και «ψευδοκουφικές» διακοσμήσεις.¹³⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάμειξη τεχνικών σε κάποια σκεύη: σκεύη που συνδυάζουν λεπτεγγράκτες τεχνικές (fine sgraffito) με γραπτή διακόσμηση καστανής ή πράσινης απόχρωσης, φαινόμενο σπάνιο (Εικ.35). Όσον αφορά τις τεχνικές και τη διακόσμηση των κεραμικών παρατηρήθηκε ότι τα περισσότερα αγγεία είναι ανοιχτού σχήματος με χαμηλό δακτυλιόσχημο πόδι και κατακόρυφο ή ελαφρώς ανοικτό χείλος. Η διακόσμηση περιλαμβάνει κεντρικά μετάλλια με σχηματοποιημένα μοτίβα και γραμμικά σχέδια, συχνά περικυκλωμένα από λεπτές ταινίες ή «σχοινόσχημες» ζώνες. Ταυτόχρονα, η χρήση κάθετων και ακτινωτών γραμμών για τη διακόσμηση του χείλους είναι επίσης διαδεδομένη.

Το φορτίο ήταν οργανωμένο κατά ομάδες. Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκαν ομάδες πιάτων τοποθετημένων το ένα μέσα στο άλλο, υποδεικνύοντας μεταφορά μεγάλων ποσοτήτων

¹³² Doğer & Özdaş 2016, 450.

¹³³ Ο.π, 453-455.

¹³⁴ Ο.π, 451.

¹³⁵ Ο.π, 453-455.

σε στοίβες. Επιπλέον, σε μικρή απόσταση από τα κεραμικά ευρήματα εντοπίστηκαν και τρεις άγκυρες τύπου "Υ", πιθανόν ανήκουσες στο ίδιο πλοίο.¹³⁶

Η χρονολόγηση του ναυαγίου βασίζεται σε συγκριτικό υλικό από το ναυάγιο Πελαγονήσου (Pelagos), το οποίο χρονολογείται στον 12ο αιώνα.¹³⁷ Έτσι, το ναυάγιο του Adrasan βάσει του κεραμικού του φορτίου, πιθανότατα τοποθετείται στο μέσο έως και το τέλος του 12ου αιώνα, με κάποιες ενδείξεις, όπως π.χ. ταυτόχρονης ύπαρξης διαφορετικών τεχνικών εφυάλωσης που συναντώνται πρώτη φορά στο συγκεκριμένο ναυάγιο, που θα μπορούσαν να επεκτείνουν τη χρονολόγηση στις αρχές του 13^{ου}.¹³⁸ Η χρονολόγηση πάραυτα παραμένει υπό διερεύνηση. Η προέλευση του πλοίου μαζί με το φορτίο του, παραμένουν άγνωστα όπως και ο προορισμός τους. Το φορτίο εικάζεται πως προερχόταν από πολλά και διαφορετικά εργαστήρια δεδομένων των εμπορικών συνηθειών της περιόδου (ελεύθερα πλοία που ναύλωναν έμποροι).¹³⁹ Πετρογραφική ανάλυση που έχει γίνει στα εφυαλωμένα κεραμικά του 12^{ου} αιώνα έχει επισημάνει πως παρά τα κοινά τους σημεία σε διακόσμηση, τεχνική και υλικά τα εργαστήρια παραγωγής ήταν πολλαπλά σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας. Καταλήγουμε έτσι στο συμπέρασμα ύπαρξης μαζικής παραγωγής των κεραμικών, τα οποία διακινούνταν σε όλη την επικράτεια, επομένως γίνεται πιο δύσκολο να εντοπιστούν τα ακριβή εργαστήρια παραγωγής του φορτίου.¹⁴⁰

Συνολικά, το ναυάγιο του Adrasan ενισχύει τη γνώση μας για την οργανωμένη μεταφορά επιτραπέζιων κεραμικών κατά την περίοδο των Κομνηνών και αποδεικνύει ότι τέτοια προϊόντα δεν ήταν μόνο για τοπική χρήση αλλά και για «διαμεσογειακή» διανομή σε άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας. Επιπλέον, προσφέρει σημαντικές ενδείξεις για τις εμπορικές πρακτικές, τις καλλιτεχνικές τάσεις και την καθημερινή ζωή του Βυζαντίου στα τέλη του 12ου αιώνα.

3.5 Ναυάγιο Καστελόριζου

¹³⁶ Doğer & Özdaş 2016, 451.

¹³⁷ Ο.π., 454.

¹³⁸ Ο.π., 455.

¹³⁹ Ο.π., 455.

¹⁴⁰ Για χημική ανάλυση, βλ. S. W. Waksman – M. L. von Wartburg, «Fine Sgraffito Ware, Aegean Ware, and Other Wares: New Evidence for a Major Production of Byzantine Ceramics», RDAC (2006), σ. 371.

Το ναυάγιο του Καστελόριζου, βυζαντινό πλοίο με φορτίο κεραμικών, εντοπίστηκε τυχαία το 1970 κοντά στις νοτιοδυτικές ακτές του ομώνυμου νησιού και κοντά στις ακτές της Λυκίας της Μ. Ασίας.¹⁴¹ Στο σημείο δεν διεξάχθηκε ποτέ υποβρύχια ανασκαφική έρευνα και όσα ευρήματα έχουμε στην διάθεση μας - συνολικά 171 πινάκια - είναι από παράνομες ανελκύσεις.¹⁴² Η τοποθεσία του ναυαγίου θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι λογική, καθώς το νησί αποτελεί σταθμό για τον θαλάσσιο δρόμο Αιγαίο – Ρόδος – Μ. Ασία - Κύπρος.¹⁴³ Αυτή η εμπορική διαδρομή εκτελούνταν συχνά, και το Καστελόριζο χρησίμευε ως ενδιάμεση στάση, εφόσον διέθετε φυσικό λιμάνι που προστάτευε τα πλοία από τα «δύσκολα νερά».¹⁴⁴ Έντεκα από τα γνωστά πινάκια (Βρυξέλλες, Βασιλικό Μουσείο και ιδιωτική συλλογή) προέρχονται τεκμηριωμένα από το συγκεκριμένο ναυάγιο, ενώ άλλα 34, παρόμοια σε μορφή και διακόσμηση, βρίσκονται σε μουσεία ή συλλογές στην ευρύτερη περιοχή, ενδεχομένως από κοινό κέντρο παραγωγής αλλά όχι απαραίτητα από το ίδιο ναυάγιο.¹⁴⁵ Σχεδόν ταυτόχρονα με την δημοσίευση της κεραμικής του ναυαγίου ήρθε στην επιφάνεια και η πληροφορία ενός Γάλλου αρχαιοκάπηλου ο οποίος εκτελούσε παράνομες ανελκύσεις από το σημείο του ναυαγίου με συνολική λεία 68 πινάκια.¹⁴⁶ Πρόκειται για ένα κλειστό εύρημα η χρονολόγηση του οποίου είναι εξαιρετικά χρήσιμη για την έρευνα.¹⁴⁷ Όλα τα αγγεία που έχουν βρεθεί, τόσο τα επιβεβαιωμένα αγγεία από το ναυάγιο του Καστελόριζου αλλά και όμοια τους που έχουν βρεθεί σε πολλαπλές συλλογές και μουσεία, ανήκουν στην ομάδα αδρεγχάρακτης διακόσμησης.¹⁴⁸ Τα κεραμικά αγγεία του ναυαγίου χαρακτηρίζονται από τυποποιημένη μορφή: ανοικτά βαθιά πινάκια με εγχάρακτη ή ζωγραφική διακόσμηση στο εσωτερικό. Όλα είναι του ίδιου σχήματος, με βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη και σώμα ημισφαιρικό. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται κατά μέσο όρο: διάμετρος χείλους 0,28, διάμετρος βάσης 0,12 και ύψος 0,07-0,09 μ. Τα περισσότερα διατηρούνται ακέραια και σε καλή κατάσταση.¹⁴⁹ Το κεντρικό θέμα είναι πτηνά ή ψάρια, πλαισιωμένα από κυματοειδείς

¹⁴¹ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 271.

¹⁴² Ο. π., 271.

¹⁴³ Ο. π., 273.

¹⁴⁴ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 274.

¹⁴⁵ Ο.π., 273-274.

¹⁴⁶ Ο. π., 271.

¹⁴⁷ Ο. π., 274.

¹⁴⁸ Ο. π., 275.

¹⁴⁹ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 308.

γραμμές σε κυκλική διάταξη. Η τεχνική εκτέλεση είναι συνεπής, με σαφή οργάνωση των εικονογραφικών θεμάτων και συμμετρική διάταξη των διακοσμητικών στοιχείων.

Το συμπέρασμα πως τα πινάκια προέρχονται από κοινό εργαστήριο προκύπτει από το γεγονός, πως όλα σχεδόν τα πινάκια παρουσιάζουν μια χαρακτηριστική κατασκευαστική ατέλεια. Η άκρη του σώματος, δηλαδή η περίμετρος του χείλους δεν είναι κανονικός κύκλος, πράγμα που διαπιστώνεται από τη διαφορά στο ύψος του αγγείου. Ίσως το γεγονός αυτό να οφείλεται ή σε κακή λειτουργία του τροχού ή στο ότι ο τεχνίτης, αφού τέλειωνε το πλάσιμο του πινακίου, το σήκωνε με τα δυο του χέρια, όπως ήταν νωπό, για να το μεταφέρει στο χώρο του στεγνώματος και γι' αυτό παραμορφωνόταν. Δεν αποκλείεται η ιδιαιτερότητα αυτή να είναι εσκεμμένη καθώς παρατηρείται και σε ορισμένα ευρήματα του ναυαγίου της Καβαλλιανής.¹⁵⁰ Ο λόγος ύπαρξης της μπορεί να είναι η προσωπική σφραγίδα του εργαστηρίου ή του τεχνίτη και ο διαχωρισμός από άλλα εργαστήρια. Επίσης, σε δεκατρία πινάκια στην εξωτερική τους επιφάνεια συνεχείς, παράλληλες και λοξές αυλακώσεις. Αυτές πιθανόν προκλήθηκαν είτε από κάποιο αιχμηρό εργαλείο, που χρησιμοποιούσε ο τεχνίτης κατά την κατασκευή, είτε από την επαφή του νωπού ακόμη αγγείου με κάποια τραχιά επιφάνεια.¹⁵¹

Ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε είναι χονδρόκοκκος και ακάθαρτος, αναμεμειγμένος με μικρά πετραδάκια. Το χρώμα του στην εξωτερική επιφάνεια – που δεν καλύπτεται με επίχρυσμα ή εφνάλωση– ποικίλλει από κοκκινωπό έως ανοιχτό καστανό, ανάλογα με τις συνθήκες ψησίματος.¹⁵² Η εσωτερική επιφάνεια, καθώς και τα εξωτερικά χείλη, καλύπτονταν με ένα αραιό λευκό επίχρυσμα. Στην εξωτερική επιφάνεια σε ορισμένα δείγματα υπήρχε επάλειψη με αραιό διάλυμα κόκκινου πηλού (γνωστό ως αιθέρας), το οποίο, αν και σε μεγάλο βαθμό έχει απολεπιστεί λόγω της παραμονής των αγγείων στο θαλάσσιο περιβάλλον, εξυπηρετούσε δύο σκοπούς: κάλυπτε τις ατέλειες της επιφάνειας και προσέδιδε στο αγγείο πιο λεία υφή, λόγω της ταχύτερης υαλοποίησης του λεπτόκοκκου πηλού. Η τεχνική αυτή απαντάται και σε άλλα σύνολα, όπως στα ευρήματα από τις ανασκαφές της Κορίνθου (β' μισό 12ου αι.) και σε κυπριακά αγγεία των αρχών του 13ου αιώνα, ενώ επιβιώνει και στη σύγχρονη παραδοσιακή κεραμική.¹⁵³

¹⁵⁰ Ο. π, 308.

¹⁵¹ Ο. π, 308.

¹⁵² Ο. π, 308.

¹⁵³ Morgan 1942,151-157.

Η εφυάλωση, όπου διατηρείται, έχει ανοικτό πράσινο χρώμα και περιορίζεται κυρίως στην εσωτερική επιφάνεια των πινακίων. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις εμφανίζεται και στα εξωτερικά χείλη, γεγονός που οφείλεται σε τυχαίο «τρέξιμο» κατά την καύση. Στα περισσότερα δείγματα η εφυάλωση έχει σχεδόν απολεπιστεί, ενώ σε κάποια διατηρείται αποσπασματικά και μόνο σε ελάχιστα βρίσκεται σε καλή κατάσταση.¹⁵⁴ Δεν παρατηρήθηκαν ίχνη από τη χρήση τριποδίσκου ψησίματος, γεγονός που εξυπηρετεί άμεσα στην χρονολόγηση.¹⁵⁵

Τα αγγεία αυτά ανήκουν, κατά κύριο λόγο, στην κατηγορία των επιτραπέζιων σκευών καθημερινής χρήσης, χωρίς να αποκλείεται και κάποια άλλη ενδεχόμενη λειτουργία. Η όχι ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή τους –όπως ο ακάθαρτος πηλός και οι μορφολογικές παραμορφώσεις– σε συνδυασμό με τη μαζική τους παραγωγή,¹⁵⁶ συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι προορίζονταν για ευρεία κατανάλωση.

Τα πινάκια του Καστελόριζου κατατάσσονται σε τέσσερις βασικές κατηγορίες, με μοναδικό κριτήριο τη διακόσμηση που φέρουν, καθώς το σχήμα και η ποιότητα του πηλού παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ομοιομορφία.¹⁵⁷

Οι κατηγορίες είναι:

1. Εγχάρακτα με πλατιά ακίδα (Αδρεγχάρακτα - Incised Sgraffito).
2. Εγχάρακτα με λεπτή ακίδα (Λεπτεγχάρακτα - Sgraffito-Developed Style).
3. Γραπτά με διακόσμηση από άσπρο επίχρυσμα (Slip-Painted).
4. Γραπτά με διακόσμηση πράσινου ή πράσινου-καστανού χρώματος.
 - α. Γραπτά με πράσινες κηλίδες (Slip Wares with Green Splashed Decoration).
 - β. Γραπτά με διακόσμηση πράσινου καστανού χρώματος (Green and Brown Painted Wares).¹⁵⁸
5. Επιπεδόγλυφα (Champleve Ware).

¹⁵⁴ Ο. π, 310.

¹⁵⁵ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1986, 642-643.

¹⁵⁶ Μπακιρτζής 1989, 40.

¹⁵⁷ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 311.

¹⁵⁸ Ο. π , 311.

Στην πρώτη κατηγορία εγχάρακτα με πλατιά ακίδα (Incised Sgraffito) συναντάμε συνολικά τριάντα δύο πινάκια που ταξινομούνται, βάσει του Morgan,¹⁵⁹ στην τρίτη υποκατηγορία των εγχαράκτων, όπου το σχέδιο αναπτύσσεται ελεύθερα στον κάμπο (Free Style).

Ο εγχάρακτος διάκοσμος καλύπτει το εσωτερικό των πινακίων και στο κέντρο απεικονίζει κυρίως πουλιά, ψάρια, χταπόδια και αστεροειδή (Εικ.36 – 40). Περιμετρικά της κύριας παράστασης, χαράσσονται με την ίδια τεχνική τρεις, τέσσερις ή πέντε καμπύλες γραμμές, που ξεκινούν με κόμβο στη μία άκρη και καταλήγουν σε αιχμηρό σημείο.¹⁶⁰

Για αυτά τα συμπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία δεν υπάρχει ομοφωνία στους ερευνητές όσον αφορά την ονομασία: ο Morgan τα αποκαλεί “floral sprays” ή “spikes”,¹⁶¹ η J. Lafontaine-Dosogne τα περιγράφει ως “tiges décoratives”,¹⁶² ενώ η Μ. Μαυροειδή τα θεωρεί σχηματοποιημένα φίδια ή δέντρα.¹⁶³ (Εικ.40).

Δεκαοκτώ πινάκια κοσμούνται με πουλιά που έχουν μικρό σώμα, μακριά πόδια και λαιμό, γαμπό ράμφος και φουντωτή ουρά. Από αυτά, δεκατρία φυλάσσονται στο Μουσείο Καστελόριζου,¹⁶⁴ τέσσερα ανήκουν σε ανώνυμο συλλέκτη στις Βρυξέλλες¹⁶⁵ και ένα βρίσκεται στο Βασιλικό Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας των Βρυξελλών το οποίο η J. Lafontaine-Dosogne χρονολογεί στον 13ο αιώνα.¹⁶⁶

Ένα ακόμη πινάκιο με το ίδιο θέμα έχει ανασυρθεί από το λιμάνι του Καστελόριζου. Τέσσερα ακόμα πινάκια, σε άριστη κατάσταση, εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σύμης τα οποία βάσει μαρτυριών μεταφέρθηκαν από τις απέναντι Μικρασιατικές ακτές.¹⁶⁷ Πέντε πινάκια της συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών , που χρονολογούνται στις αρχές του 13ου αιώνα, αγοράστηκαν στην Κωνσταντινούπολη

¹⁵⁹ Morgan 1942,146-147, 150-157.

¹⁶⁰ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 311.

¹⁶¹ Morgan 1942, σ. 154, πίν. L m (αριθ. 1546), η (αριθ. 1547).

¹⁶² Europalia 1982,237- 238.

¹⁶³ Μαυροειδή 1985,72.

¹⁶⁴ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 312.

¹⁶⁵ Loucas 1989, 178, αριθ. 5-8, εικ. 5-8.

¹⁶⁶ Europalia 1982, 238.

¹⁶⁷ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 312.

από ναυάγιο κοντά στην Αττάλεια της νότιας Τουρκίας, πολύ κοντά στο Καστελόριζο.¹⁶⁸ Τέλος, ένα ακόμα πινάκιο με παράσταση πουλιού φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Bodrum (Αλικαρνασσός), στην Τουρκία.¹⁶⁹ Ο αριθμός των πινακίων με παραστάσεις πουλιών αυξάνεται σημαντικά, καθώς εντοπίζονται ακόμα έντεκα κομμάτια σε διάφορα μουσεία ή ιδιωτικές συλλογές κοντά στο Καστελόριζο ή και πιο μακριά, αλλά με πιθανή προέλευση από την ευρύτερη περιοχή του νησιού. Από αυτά, μόνο πέντε αγγεία — που βρίσκονται στις Βρυξέλλες, στο Βασιλικό Μουσείο και σε μία ιδιωτική συλλογή — έχουν αποδεδειγμένα προέλθει από το ναυάγιο του Καστελόριζου. Για τα υπόλοιπα, οι πληροφορίες είναι αβέβαιες και προς το παρόν δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν.¹⁷⁰ Σημαντικά ευρήματα έχουν προκύψει και από παλιές και σύγχρονες ανασκαφές στη Ρόδο.¹⁷¹ Σε ανασκαφή του 1970 στον ναό της Παναγίας του Κάστρου στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, βρέθηκε ένα μικρό τμήμα πινακίου με παρόμοια διακόσμηση.¹⁷² Αντίστοιχα τμήματα με παράσταση πουλιών βρέθηκαν και σε μια ανώνυμη ερειπωμένη εκκλησία (γνωστή ως Ντεμιρλί Τζαμί), που χρονολογούνται επίσης στον 13ο αιώνα.¹⁷³ Αυτά τα αγγεία είναι πιθανό να προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο ή τουλάχιστον από την ίδια γεωγραφική περιοχή και έτσι μας δίνουν μια κατεύθυνση για το κέντρο παραγωγής του φορτίου.¹⁷⁴ Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές, γεγονός που εξηγεί και τις διαφορές στο ύφος της διακόσμησης. Στη Χερσώνα της Κριμαίας (νότια Ρωσία), για παράδειγμα, έχουν βρεθεί αγγεία του 12ου–13ου αιώνα με παραστάσεις πουλιών και κυματοειδείς γραμμές γύρω τους. Αν και υπάρχουν ομοιότητες με τα αγγεία του Καστελόριζου, η ποιότητα είναι χαμηλότερη, δείχνοντας ότι είναι τοπικές απομιμήσεις των βυζαντινών προτύπων.¹⁷⁵

Στην Κόρινθο, έχουν βρεθεί αγγεία του τέλους του 12ου αιώνα με παραστάσεις πουλιών, που παρουσιάζουν ομοιότητες στο θέμα, αλλά και διαφορές που φανερώνουν πιο εξελιγμένη τοπική παράδοση στην κεραμική.¹⁷⁶ Στην κατηγορία με διακόσμηση ψαριού τέσσερα είναι τα πινάκια που φέρουν αυτήν την παράσταση (Εικ.40),

¹⁶⁸ Μαυροειδή 1985, 72.

¹⁶⁹ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 312.

¹⁷⁰ Ό.π., 313.

¹⁷¹ Ό.π., 313.

¹⁷² Μ. Αχειμάστου 1968, 221.

¹⁷³ Α. Ορλάνδος 1948, 174.

¹⁷⁴ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 312.

¹⁷⁵ Yakobson 1950, 121- 123.

¹⁷⁶ Morgan 1942, 155 – 157.

πλαισιωμένη από κυματοειδείς γραμμές όπως στα αγγεία με τα πουλιά. Συνολικά υπάρχουν εννέα τέτοια πινάκια σε διάφορα μουσεία ανά τον κόσμο. Πέντε από αυτά είναι ακέραια, μοιάζουν πολύ με εκείνα του Καστελόριζου και πιθανότατα προέρχονται από την ίδια περιοχή.¹⁷⁷ Παρόμοια κεραμικά έχουν βρεθεί και στην Κύπρο, στο Μεσαιωνικό Μουσείο στο κάστρο της Λεμεσού. Ένα τμήμα πινακίου με ψάρι και κυματοειδείς γραμμές έχει σαφείς ομοιότητες με εκείνα του Καστελόριζου, υποδηλώνοντας κοινή προέλευση ή τουλάχιστον συγγενές τεχνοτροπικά εργαστήριο.¹⁷⁸ Στη Ρόδο, ανασκαφές στην ίδια ανώνυμη εκκλησία έφεραν στο φως τμήματα αγγείων με παραστάσεις ψαριών, τα οποία χρονολογούνται και αυτά στον 13ο αιώνα. Η κεραμική αυτή, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα στοιχεία, ενισχύει την άποψη για κοινό τόπο παραγωγής με τα αγγεία του Καστελόριζου.¹⁷⁹ Το θέμα της παράστασης ψαριού έχει μακρά παράδοση στη βυζαντινή τέχνη. Αγγεία με τέτοιο θέμα έχουν βρεθεί στη Χερσόνα της Κριμαίας,¹⁸⁰ στην Κωνσταντινούπολη, στο Βερολίνο, στην Πέργαμο¹⁸¹ και στη Χαλκίδα.¹⁸² Στην Κόρινθο επίσης έχει βρεθεί σχετικό πινακίδιο με παρόμοια διακοσμητικά στοιχεία.¹⁸³ Η κατηγορία διακόσμησης με χταπόδια και αστεροειδή περιλαμβάνει δεκαεπτά πινάκια με κύριο θέμα σχηματοποιημένα θαλάσσια ζώα όπως χταπόδια και αστεροειδή (αστερίες, οφίουρους) (Εικ.38). Δεκαπέντε από αυτά φυλάσσονται στο Μουσείο του Καστελόριζου και τα υπόλοιπα δύο βρίσκονται σε ιδιωτική συλλογή στις Βρυξέλλες.¹⁸⁴ Τα πινάκια με παράσταση ψαριών εμφανίζουν το ίδιο διακοσμητικό σχήμα με την ομάδα των πτηνών (Εικ.36). Ομοειδή δείγματα βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, τη Συλλογή Lillian Maltcove στο Τορόντο, το Μουσείο Καλύμνου, καθώς και σε μουσεία της Τουρκίας (Bodrum, Urgup).¹⁸⁵ Η ομοιομορφία στο μέγεθος, το είδος και την τεχνική υποδηλώνει μαζική παραγωγή και κυκλοφορία σε εμπορική κλίμακα.¹⁸⁶ Η συστηματική ομοιότητα των αγγείων σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές επιτρέπει την υπόθεση κοινού τόπου παραγωγής. Η Ρόδος, με τα επιβεβαιωμένα ανασκαφικά δείγματα, και η Κωνσταντινούπολη, ως

¹⁷⁷ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 315.

¹⁷⁸ Ο.π, 316.

¹⁷⁹ Ο. π, 316.

¹⁸⁰ Yakobson 1950, πίν. VII, 37 a.

¹⁸¹ Volbach 1930, πίν. 23 6524.

¹⁸² Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973,314.

¹⁸³ Morgan 1942, πίν. LI f (αριθ. 1548).

¹⁸⁴ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 317.

¹⁸⁵ Ο.π, 318.

¹⁸⁶ Ο. π , 318.

κέντρο κεραμικής κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, προβάλλουν ως πιθανές θέσεις εργαστηρίων.¹⁸⁷ Ταυτόχρονα, δεν αποκλείονται πόλεις με σημαντική κεραμική παραγωγή όπως η Χαλκίδα και η Κόρινθος με γνωστά δείγματα κεραμικής κατά τον 12^ο και 13^ο αιώνα. Μια τέταρτη ομάδα πινακίων μπορεί να περιλαμβάνει εκείνα που στο κέντρο της διακόσμησής τους φέρουν κεφαλές ζώων και γύρω τους απεικονίζονται καμπυλόμορφες γραμμές σε κίνηση περιστροφής, αντίστοιχα με όσα συναντάμε στις ομάδες με πουλιά και ψάρια.¹⁸⁸ Αξιοσημείωτο στοιχείο αυτής της ομάδας είναι ότι δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί τέτοια πινακία στο ίδιο το Καστελόριζο. Ωστόσο, δεδομένου ότι είναι εξακριβωμένο πως τα πινακία που βρίσκονται σήμερα στο Βέλγιο προέρχονται από το φορτίο του ναυαγίου του Καστελόριζου, οφείλουμε να τα συμπεριλάβουμε στη μελέτη και να τα εντάξουμε στην αντίστοιχη κατηγορία.¹⁸⁹ Ένα από τα εν λόγω πινακία, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο των Βρυξελλών,¹⁹⁰ και ένα άλλο από ιδιωτική συλλογή στο Βέλγιο,¹⁹¹ φέρουν στο κέντρο παράσταση κεφαλής ζώου, πιθανόν σκύλου, που περιβάλλεται από τέσσερις κυματοειδείς γραμμές σε περιστροφική διάταξη. Ανάλογη διακόσμηση εντοπίστηκε και σε ένα μικρό τμήμα κούπας που ανασκάφηκε στην αρχαία Κόρινθο.¹⁹² Επιπλέον, στη Ρόδο, κατά τις ανασκαφές στην Παναγία του Κάστρου και σε άγνωστης ταυτότητας εκκλησία εντός της μεσαιωνικής πόλης, βρέθηκαν δύο ακόμη θραύσματα αγγείων με παραστάσεις κεφαλών ζώων.¹⁹³

Συνοψίζοντας, από το φορτίο του ναυαγίου στο Καστελόριζο έχουν εντοπιστεί σαράντα ένα πινακία με πλατιά εγχάραξη. Σε αυτά προστίθενται τριάντα δύο ακόμη, τα οποία βρίσκονται διασκορπισμένα σε διάφορα μουσεία και ιδιωτικές συλλογές, σχεδόν διπλασιάζοντας έτσι τον συνολικό τους αριθμό.¹⁹⁴ Αξιοσημείωτο ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια ομάδα αγγείων που διακοσμούνται με τη χρήση λεπτής ακίδας (Sgraffito-Developed Style). Σε αυτή περιλαμβάνονται πινακία και κούπες στα οποία το σχέδιο έχει αποδοθεί με μια πιο ρηχή και ακριβή χάραξη, η οποία διαφέρει αισθητά από την τεχνική της πλατιάς εγχάραξης. Το σύνολο αυτών των ευρημάτων είναι

¹⁸⁷ Ό.π, 319.

¹⁸⁸ Ό.π, 319.

¹⁸⁹ Ό. π, 319.

¹⁹⁰ Europalia 1982, 237.

¹⁹¹ Loucas 1989, 178.

¹⁹² Morgan 1942, πίν. L

¹⁹³ Κόλλιας 1970, 521.

¹⁹⁴ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 320

περιορισμένο με μόνο τρία ακέραια, και ένα ακόμη το οποίο βρίσκεται σε αποσπασματική κατάσταση.¹⁹⁵ Τα συγκεκριμένα δείγματα, αν και λίγα, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός διακριτού τεχνοτροπικού ρεύματος ή χαράκτη που χρησιμοποιούσε τη λεπτή εγχάραξη ως μέσο διακόσμησης.¹⁹⁶ Η διακόσμηση του πινακίου από το Καστελόριζο είναι πολύ λιτή σε σχέση με ανάλογη κεραμική της ίδιας περιόδου και επειδή έχουμε μόνο ένα πινάκιο με τέτοια διακόσμηση, δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε λεπτομερέστερες παρατηρήσεις και τελικά συμπεράσματα.¹⁹⁷ Εικάζεται ότι τα αγγεία αυτά ενδέχεται να έχουν παραχθεί σε διαφορετικά κέντρα από εκείνα των αγγείων με πλατιά εγχάραξη, ή να αποτελούν προϊόν εξέλιξης της ίδιας τεχνικής σε μια πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή.¹⁹⁸ Κύριο χαρακτηριστικό της κατηγορίας των εγχαρακτών με λεπτή ακίδα είναι ο μικρός αριθμός τους σε σχέση με τις υπόλοιπες ομάδες. Αποτελείται μόνο από τρία ακέραια πινάκια που το καθένα έχει διακόσμηση που δεν τη βρίσκουμε σε άλλα αγγεία του ναυαγίου.¹⁹⁹ Το γεγονός αυτό εάν δεν είναι συμπτωματικό, αφού ακόμα δεν έγινε η ανέλκυση ολόκληρου του φορτίου, ίσως να οφείλεται στη σταδιακή μείωση της παραγωγής της κεραμικής με αυτή την τεχνική, όπως επισημαίνει ο Morgan, στα τέλη του 12ου και στις αρχές του 13ου αι.²⁰⁰ Η τρίτη ομάδα με γραπτή διακόσμηση από άσπρο επίχρισμα (Glazed Slip Painted), περιλαμβάνει οκτώ πινάκια που κοσμούνται με γραπτή διακόσμηση πάνω σε άσπρο επίχρισμα. Τα σχέδια έχουν αποδοθεί με παχύρρευστο λευκό υλικό το οποίο εφαρμόζεται στην εσωτερική ή και στην εξωτερική πλευρά του αγγείου και μετά το ψήσιμο, ακολουθεί η εφυάλωση.²⁰¹ Η τεχνική αυτή ήταν διαδεδομένη καθ' όλη τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, ενώ επιβιώνει ακόμα και στα μεταγενέστερα χρόνια, φτάνοντας μέχρι τη σύγχρονη λαϊκή κεραμική. Ο όρος Glazed Slip Painted καθιερώθηκε από τον F. Waagé ²⁰² και έγινε αποδεκτός από τους μεταγενέστερους μελετητές, οι οποίοι πλέον κατατάσσουν αυτά τα σκεύη στην ευρύτερη ομάδα της γραπτής κεραμικής.²⁰³ Από τα οκτώ γνωστά πινάκια, μόνο δύο διατηρούν τη διακόσμησή τους σε ικανοποιητική κατάσταση, ενώ στα υπόλοιπα

¹⁹⁵ Ο. π, 320

¹⁹⁶ Ο. π, 321

¹⁹⁷ Κριτζάς 1971, 181. Morgan 1942, 130-131.

¹⁹⁸ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 323

¹⁹⁹ Ο. π , 323

²⁰⁰ Morgan 1942, 135-137

²⁰¹ Morgan 1942, 135 - 137.

²⁰² Waagé 1933, 323.

²⁰³ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 324.

παραμένουν μόνο ίχνη ή αποσπασματικά υπολείμματα του σχεδίου.²⁰⁴ Η τεχνική αυτή συναντάται ευρέως στον ελλαδικό χώρο: στη Σπάρτη (μέσα 13ου αιώνα),²⁰⁵ στη Χαλκίδα,²⁰⁶ στην Κωνσταντινούπολη (σε ανασκαφές στο Μέγα Παλάτι) ²⁰⁷ και στην Κύπρο.²⁰⁸ Εμφανίζεται επίσης σε πιο απομακρυσμένες περιοχές όπως η Χερσόνα (13ος–14ος αι.) ²⁰⁹ και η Καισάρεια της Παλαιστίνης ²¹⁰ (12ος–μέχρι το 1265), επιβεβαιώνοντας τη μεγάλη γεωγραφική διάδοση της τεχνικής. Τέλος, τα αγγεία με πράσινη ή πράσινο-καστανή διακόσμηση χωρίζονται σε δύο υποκατηγορίες:

α) πινάκια με πράσινες κηλίδες (Slip Wares with Green Splashed Decoration) και

β) πινάκια με πράσινο-καστανή διακόσμηση (Green and Brown Painted Wares).

A) Η συγκεκριμένη υποκατηγορία περιλαμβάνει είκοσι τρία πινάκια, ενώ προστίθεται ακόμη ένα από ιδιωτική συλλογή στις Βρυξέλλες, το οποίο θεωρείται ότι προέρχεται επίσης από το ναυάγιο του Καστελόριζου.²¹¹ Τα πινάκια αυτά φέρουν στο κέντρο μια κυρίαρχη, μεγάλη κηλίδα πράσινου χρώματος, και περιμετρικά της εσωτερικής πλευράς παρουσιάζουν πέντε ή έξι μικρότερες κηλίδες τοποθετημένες με συμμετρία.²¹² Η κατηγορία αυτή έγινε γνωστή μέσα από τις ανασκαφές του A. Megaw στο μεσαιωνικό φρούριο των Σαράντα Κολώνων στην Πάφο, όπου χρονολογήθηκε στις αρχές του 13ου αιώνα.²¹³ Ο D. Pringle, σε μελέτη του 1985 για την κεραμική της Καισάρειας στην Παλαιστίνη, ταξινόμησε τα αντίστοιχα δείγματα ως παρακλάδι της ομάδας των «εφυαλωμένων με λευκό επίχρισμα και πράσινες πινελιές».²¹⁴

B) Σε αυτήν την μικρή υποκατηγορία εντάσσονται τρία πινάκια τα οποία φέρουν γραπτή διακόσμηση από πράσινο και καστανό χρώμα. Η διακόσμηση εφαρμόζεται στην εσωτερική επιφάνεια των σκευών με μεγάλες, ελεύθερες πινελιές που σχηματίζουν γεωμετρικά σχέδια.²¹⁵ Κατά τη διάρκεια του ψησίματος, όμως, τα

²⁰⁴ Ο. π, 324.

²⁰⁵ Dawkins - Droop 1910-11, 23 - 27, 62.

²⁰⁶ Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, 1973-1974, 503, πίν. 323 α-γ.

²⁰⁷ Rice 1965, 212.

²⁰⁸ Taylor - Megaw 1939, πίν. XI. A.

²⁰⁹ Yakobson 1950, 92-94.

²¹⁰ Pringle 1985, 179, εικ. 6 (34-36).

²¹¹ Loucas 1989, 177, εικ. 2.

²¹² Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 325.

²¹³ Megaw 1975, 36-37.

²¹⁴ Pringle 1985, 177.

²¹⁵ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 325.

χρώματα λόγω της ρευστότητάς τους και του σχήματος του αγγείου απλώνονται, με αποτέλεσμα το αρχικό σχέδιο να παραμορφώνεται. Ωστόσο, αυτή η απρόβλεπτη αισθητική εξέλιξη φαίνεται να ήταν εντός των προθέσεων του κεραμέα, καθώς το τελικό αποτέλεσμα έχει μια ξεχωριστή, εκφραστική αξία.²¹⁶ Για τη χρονολόγηση χρησιμοποιήθηκαν κυρίως συγκριτικές μελέτες και ανασκαφικά δεδομένα, όπου ήταν διαθέσιμα. Παρ' όλα αυτά, η σύγκριση με συναφή κεραμικά ευρήματα δεν προσφέρει απόλυτη ακρίβεια, καθώς γνωρίζουμε πως η παραγωγή ενός τύπου αγγείων διαρκούσε πολλές φορές δεκαετίες.²¹⁷ Προς το παρόν, τα πινακία αυτά αποτελούν τα μοναδικά τεκμήρια από το συγκεκριμένο ναυάγιο. Μελλοντικές εργασίες ανέλκυσης ενδέχεται να αποδώσουν κρίσιμες πληροφορίες για την ακριβέστερη χρονολόγηση του ναυαγίου και, κατ' επέκταση, της κεραμικής που περιείχε.²¹⁸ Η σημασία αυτού του ευρήματος έγκειται στο ότι, ως κλειστό σύνολο, μπορεί να αποτελέσει σημείο αναφοράς για τη μελέτη και χρονολόγηση άλλων ομάδων βυζαντινής κεραμικής.²¹⁹ Το γεγονός ότι η παραγωγή διακοσμημένων αγγείων διαρκούσε για αρκετό καιρό, καθιστά τη συγκριτική μέθοδο λιγότερο αξιόπιστη. Τα μοτίβα των πινακίων που εξετάζουμε φαίνεται να καλύπτουν χρονικά το διάστημα από τις αρχές του 12ου αιώνα έως τις αρχές του 13^{ου}. Όλες οι γνωστές κατηγορίες των αγγείων, εγχάρακτα με λεπτή ή πλατιά ακίδα και γραπτά, φαίνεται να τοποθετούνται χρονικά από τα μέσα του 12ου αιώνα.²²⁰ Οι ανασκαφές στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου έχουν αποδώσει μεγάλες ποσότητες αγγείων με πλατιά χάραξη, γεγονός που υποστηρίζει τη χρονολόγηση αυτής της ομάδας στο τέλος του 12ου έως τις αρχές του 13ου αιώνα.²²¹ Η σχετικά περιορισμένη παρουσία αγγείων με λεπτή εγχάραξη ίσως συνδέεται με τη σταδιακή παρακμή της τεχνικής, όπως έχει επισημάνει και ο Morgan. Σύμφωνα με τον ίδιο, αυτή η τεχνοτροπία, η οποία εντάσσεται στον αποκαλούμενο "εξελιγμένο ρυθμό", παρήχθη από τα μέσα του 12ου αιώνα έως και τον 13ο. Η υποβάθμιση της ποιότητας και η μείωση της παραγωγής αυτών των αγγείων οδηγούν στην υπόθεση ότι η παραγωγή τους περιορίζεται στις αρχές του 13ου αιώνα, συμβαδίζοντας με την χρονολόγηση των υπολοίπων ομάδων.²²² Η απουσία τριποδίσκων ψησίματος σε όλα τα δείγματα αποτελεί ένδειξη (*terminus ante*

²¹⁶ Ό. π, 325.

²¹⁷ Ό. π, 326.

²¹⁸ Ό. π, 326.

²¹⁹ Κριτζάς 1971, 182.

²²⁰ Morgan 1942, 127.

²²¹ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 326.

²²² Morgan 1948, 127.

quiet) πως η παραγωγή αυτών των αγγείων πρέπει να είχε ολοκληρωθεί πριν τα μέσα του 13ου αιώνα.²²³ Βάσει των παραπάνω, και δεδομένου ότι τα πινακία είναι τα μόνα τεκμήρια του ναυαγίου, η βύθιση του πλοίου μπορεί με ασφάλεια να τοποθετηθεί στις αρχές του 13ου αιώνα.²²⁴ Συμπερασματικά, η μελέτη των πινακίων από το ναυάγιο του Καστελόριζου αποτέλεσε αφορμή για την εμβάθυνση στη βυζαντινή κεραμική της πρώιμης περιόδου του 13ου αιώνα. Η σημασία τους έγκειται στο ότι συνιστούν κλειστό αρχαιολογικό σύνολο, πράγμα σπάνιο, και επομένως παρέχουν σταθερή χρονολογική βάση. Η μικρή χρονική απόσταση ανάμεσα στην κατασκευή τους και το ναυάγιο ενισχύει τη δυνατότητα ασφαλέστερων συμπερασμάτων σχετικά με την τεχνολογία, την αισθητική και το εμπόριο της εποχής.²²⁵ Παρότι προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια ο τόπος παραγωγής αυτής της κεραμικής (ο Megaw προτείνει το Αιγαίο)²²⁶ παραμένει ασαφές τόσο το σημείο φόρτωσης των αγγείων όσο και ο τελικός τους προορισμός.²²⁷ Παρόλα αυτά, η ευρεία γεωγραφική διασπορά τους, με ανευρέσεις στην Κριμαία, την ηπειρωτική Ελλάδα, τη Ρόδο, την Κύπρο και τις ακτές της Μέσης Ανατολής, μαρτυρεί την έντονη κυκλοφορία τους και ενδεχομένως αποτυπώνει τις θαλάσσιες εμπορικές οδούς της εποχής.²²⁸ Η Ρόδος και η Κύπρος, όπως και το ίδιο το Καστελόριζο, εντάσσονται σε αυτόν τον εμπορικό άξονα που ένωνε το Αιγαίο με τη Μέση Ανατολή, ενισχύοντας την υπόθεση για την κατεύθυνση και τη φύση της πορείας του πλοίου. Επιπλέον, σε ανασκαφές στη Ρόδο έχουν εντοπιστεί μεγάλες ποσότητες αγγείων με πλατιά εγχάραξη, κάτι που επιβεβαιώνει πως αυτή η τεχνική ήταν η πιο διαδεδομένη σε σχέση με άλλες κατηγορίες, και αποτελεί την πολυπληθέστερη ομάδα στο φορτίο του πλοίου.²²⁹

Η έντονη παρουσία τέτοιας κεραμικής σε περιοχές όπως η Πάφος ή η Χερσώνα (Χερσόνησος της Κριμαίας), όπου φαίνεται να υπήρχαν και τοπικές απομιμήσεις, μαρτυρεί τη διάδοσή της σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ο μεγάλος αριθμός πινακίων με κοινά διακοσμητικά μοτίβα που φιλοξενούνται σε διάφορες συλλογές και μουσεία (π.χ. Βυζαντινό

²²³ Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1986, 642-643.

²²⁴ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 327.

²²⁵ Ο. π, 327.

²²⁶ Megaw 1975, 42.

²²⁷ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 327.

²²⁸ Ο.π, 327.

²²⁹ Ο. π, 327.

Μουσείο, Τορόντο, Μποντρούμ, Ουργκούπ, Σύμη, Κάλυμνος κ.ά.). Οι ελλειπείς και συχνά λανθασμένες πληροφορίες για την προέλευσή τους δεν επιτρέπουν ασφαλή συμπεράσματα. Ωστόσο, είναι πιθανό πολλά από αυτά να προέρχονται από το ίδιο ναυάγιο, κάτι που αποτελεί απόδειξη αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας.²³⁰

3.6 Ναυάγιο Σκοπέλου

Το ναυάγιο της Σκοπέλου, στις Βόρειες Σποράδες, μας είναι γνωστό μόνο από ένα δημοσιευμένο άρθρο της P.Armstrong η οποία ταυτίζει μια ομάδα βυζαντινών εφυσωμένων αγγείων από το μουσείο Ashmolean με φορτίου του ναυαγίου.

Η ομάδα των αγγείων περιλαμβάνει εφυσωμένη κεραμική αρχών του 13^{ου} αιώνα. Μέσα από την ανάλυσή της, η Armstrong διερευνά την τεχνική, τη διακόσμηση και την καταγωγή των κεραμικών αυτών, καθώς και τη σημασία τους στην κατανόηση των μεσοβυζαντινών εγχάρακτων αγγείων.²³¹ Η συλλογή περιλαμβάνει περίπου τριάντα τεμάχια, από τα οποία τα είκοσι τέσσερα είναι εφυσωμένες κούπες και έξι θραύσματα αμφορέων. Τα περισσότερα δείχνουν σημάδια παρατεταμένης παραμονής στο βυθό της θάλασσας, ενώ μερικά είναι σε κακή κατάσταση λόγω της δράσης θαλάσσιων οργανισμών και της διάβρωσης. Η συλλογή φαίνεται να προέρχεται από το βυζαντινό ναυάγιο, αν και η ακριβής προέλευση του φορτίου παραμένει αβέβαιη.²³²

Συνολικά, τα αγγεία του ναυαγίου ανήκουν στην κατηγορία αδρεγχάρακτης τεχνικής, η οποία έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: Χονδροειδής πηλός με ασπρόχρωμο υπόστρωμα στην επιφάνεια (slip), κίτρινο ή πράσινο υάλωμα συχνά ακανόνιστα εφαρμοσμένο, χαμηλές ή υψηλές δακτυλιόσχημες βάσεις. Τέλος, διακόσμηση με εγχάρακτα μοτίβα, όπως ελεύθερες μορφές ζώων και γεωμετρικά σχέδια.²³³ Τα δημοσιευμένα αγγεία κατηγοριοποιούνται περαιτέρω σε τέσσερις τύπους: αδρεγχάρακτα αγγεία, sgraffito, επιτεδόγλυφα και μονόχρωμα. Τα αδρεγχάρακτα αγγεία διακρίνονται βάσει της διακόσμησής τους στις εξής ομάδες: αφηρημένα μοτίβα, συνδυασμός ζωικών και αφηρημένων θεμάτων. Η Armstrong ταξινομεί τις κούπες σε διάφορες κατηγορίες ανάλογα με τη διακόσμησή τους. Αρχικά, διάκοσμος με

²³⁰ Ο. π, 327.

²³¹ Armstrong 1991, 335.

²³² Ο.π, 335.

²³³ Ο.π, 340- 342.

γεωμετρικά σχέδια, πολλά από τα αγγεία έχουν κεντρικά μοτίβα με εγχάρακτους ρόμβους, ομόκεντρους κύκλους ή αφηρημένα μοτίβα. Αυτά τα μοτίβα είναι παρόμοια με αυτά που συναντώνται στη Χαλκίδα, την Κόρινθο και την Έφεσο ²³⁴ (Εικ.31). Συνεχίζει με απεικονίσεις ζώων, οι κούπες συχνά διακοσμούνται με εγχάρακτες μορφές ψαριών, λαγών, ελαφιών και πουλιών. Τα θέματα αυτά είναι συνηθισμένα στα βυζαντινά εφυαλωμένα αγγεία και απαντώνται σε πολλά ναυάγια, όπως εκείνο του Καστελόριζου ²³⁵ (Εικ. 32). Έπειτα, τα αφηρημένα θέματα, καταγράφει επίσης τέσσερα αδημοσίευτα αγγεία με αφηρημένα σχέδια και σιλουέτες ζώων.²³⁶ Παρόμοια ευρήματα έχουν καταγραφεί σε περιοχές όπως η Χαλκίδα, η Κόρινθος, η Θεσσαλονίκη, η Κύπρος και η Ανατολία. Η Armstrong τοποθετεί τα παραπάνω αγγεία στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, στη βάση συγκριτικών παραδειγμάτων από άλλα ναυάγια και αρχαιολογικές θέσεις. Η πιθανή προέλευσή τους παραμένει ασαφής, αν και οι τεχνοτροπικές ομοιότητες τους συνδέουν με εργαστήρια της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας, της Κωνσταντινούπολης ή της Κύπρου.²³⁷ Η μελέτη τους ενισχύει την άποψη ότι υπήρχαν μεγάλα, οργανωμένα εργαστήρια που παρήγαν κεραμικά για εξαγωγή, ενώ παράλληλα υποδεικνύει την ανάγκη περαιτέρω έρευνας για την ακριβή προέλευση και τον εντοπισμό του ναυαγίου από το οποίο προέρχονται.

4. Άλλα Ναυάγια

Στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας έχουν καταγραφεί και άλλα ναυάγια με ενδεικτική παρουσία εφυαλωμένης κεραμικής στο ευρύτερο πλαίσιο του φορτίου τους. Τα περισσότερα εξ αυτών χρονολογούνται από τον 9^ο αι. έως και τον 13^ο αιώνα. Θα τα αποδελτιώσουμε πιο συνοπτικά καθώς είτε δεν εμπίπτουν ακριβώς στην γεωγραφική περιοχή με την οποία ασχολούμαστε είτε το μέγεθος των εφυαλωμένων ευρημάτων δεν είναι τόσο μεγάλο ώστε να θεωρείται μέρος του εμπορευόμενου φορτίου. Το ναυάγιο Nony Svet αποτελεί ένα βασικό παράδειγμα της περιόδου που μελετάμε στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας καθώς και το Ναυάγιο 4 στον λιμένα της Ρόδου με δείγματα της υπό μελέτη κεραμικής. Αποτελούν πηγές βασικών πληροφοριών γύρω από τις μεταφορές προϊόντων, συμπεριλαμβανομένης και

²³⁴ Armstrong 1991, 336-338.

²³⁵ Ο.π, 339.

²³⁶ Ο.π, 340.

²³⁷ Armstrong 1991, 335.

της κεραμικής, φωτίζοντας πλευρές του εμπορίου, της παραγωγής και της κατανάλωσης στη Βυζαντινή Οικουμένη.

.4.1 Το ναυάγιο του Novy Svet (13ος αιώνας)

Στην Μαύρη Θάλασσα, συγκεκριμένα στην περιοχή της Κριμαίας, το ναυάγιο του Novy Svet το οποίο φαίνεται να βυθίστηκε το 1277 μ.Χ.²³⁸, απέδωσε έναν μεγάλο αριθμό κεραμικών, κυρίως πιάτων και βαθιών κουπών, γνωστών ως «Εξελιγμένων Αδρεγχάρακτων Κεραμικών» (Elaborate Incised Wares). Τα αγγεία φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση (sgraffito με πλατιά ακίδα και λεπτομέρειες εφυάλωσης σε αποχρώσεις πράσινου και καστανού. Η χημική ανάλυση (pXRF) υποδεικνύει την ύπαρξη ενιαίας παραγωγής, ενδεχομένως τοπικής, αλλά με επιρροές από βυζαντινά κέντρα παραγωγής.²³⁹ Είναι το μόνο ναυάγιο που μπορεί με ασφάλεια να χρονολογηθεί στον 13ο αιώνα.

Το φορτίο του πλοίου περιλάμβανε δύο κατηγορίες κεραμικών. Η λεγόμενη «ομάδα του Novy Svet», που περιλαμβάνει εκατοντάδες ακέραια αγγεία. Πρόκειται για κεραμικά με μονόχρωμη υάλωση και διακόσμηση με την εγχάρακτη τεχνική (sgraffito), σε απλά γεωμετρικά μοτίβα. Αν και αρχικά προτάθηκε προέλευση από την Νίκαια, οι χημικές αναλύσεις δεν την επιβεβαίωσαν, και η ακριβής προέλευση παραμένει αβέβαιη.²⁴⁰ Η μεγάλη τους διάδοση στην Κριμαία και στην Τουρκία αποδεικνύει την ευρεία κυκλοφορία τους. Η δεύτερη κατηγορία λεγόμενη «Λευκή Υαλωμένη Κεραμική» (Glazed White Ware), σε παραλλαγές με πράσινη και καστανή ζωγραφική διακόσμηση.²⁴¹ Αξιοσημείωτο είναι ότι οι δύο βασικές ομάδες κεραμικών βρέθηκαν σε διαφορετικά τμήματα του πλοίου: η «ομάδα Novy Svet» εντοπίστηκε κοντά στην πρύμνη μαζί με αμφορείς τύπου Günsenin 4, ενώ τα «Λευκά Υαλωμένα» κεραμικά βρέθηκαν προς την πλώρη, συνοδευόμενα από αμφορείς τύπου Günsenin 3.²⁴² Παρόλο που δεν αναλύθηκαν όλα τα δείγματα, θεωρείται σχεδόν βέβαιη η παρουσία των τύπων του Ζευξίππου (Zeuxippos Ware) και της μεσοβυζαντινής κεραμικής (Aegean Ware).²⁴³ Έπειτα από χημικές αναλύσεις, αποδείχθηκε πως η

²³⁸ Waksman, Teslenko, & Zelenko 2009, 851.

²³⁹ Waksman & Teslenko 2010, 358.

²⁴⁰ Waksman & François 2004, 128 – 129 και François 1997, 411.

²⁴¹ Waksman, Teslenko, & Zelenko 2009, 852.

²⁴² Ο.π, 852.

²⁴³ Ο.π, 853.

δεύτερη δεν ήταν αυτής της προέλευσης. Εκτός από τα κύρια φορτία, εντοπίστηκαν ποικίλα κεραμικά σε μικρότερες ποσότητες, τα οποία ερμηνεύονται ως προσωπικά είδη του πληρώματος ή δευτερεύοντα εμπορεύματα με προέλευση κυρίως από την Κύπρο, την Ιταλία και την Μέση Ανατολή.²⁴⁴

Τα ευρήματα τεκμηριώνουν την αποδοχή και διάδοση της βυζαντινής κεραμικής τεχνολογίας στην Μαύρη Θάλασσα, μέσα από εμπορικούς και πολιτισμικούς δεσμούς με τη Χερσόνα και το Κίεβο.²⁴⁵

4.2 Ναυάγιο No. 4 της Ρόδου

Η Ρόδος, ήδη από τη βυζαντινή περίοδο, αποτέλεσε σημαντικό κόμβο στη θαλάσσια διακίνηση αγαθών στο ανατολικό Αιγαίο. Ένα από τα πλέον τεκμηριωμένα ευρήματα που επιβεβαιώνουν αυτή τη δραστηριότητα είναι το ναυάγιο No. 4, το οποίο ήρθε στο φως τον Απρίλιο του 2008 στο βόρειο άκρο του εμπορικού λιμένα της Ρόδου. Το ναυάγιο εντοπίστηκε σε βάθος 12–13 μέτρων, με μόνο τις άκρες των ξύλινων νομέων να εξέχουν μέσα από τις λάσπες του πυθμένα, μαρτυρώντας την παρουσία ενός μεγάλου σκάφους θαμμένου σχεδόν ολοκληρωτικά.²⁴⁶ Η πρώτη προκαταρκτική ανασκαφή κατέδειξε ότι επρόκειτο για ένα μεγάλης κλίμακας εμπορικό πλοίο, κατασκευασμένο με εντυπωσιακά στιβαρή τεχνική. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν μεγάλοι αριθμοί αμφορέων τύπου Günsenin 3, οι οποίοι συνιστούν ασφαλή χρονολογικό δείκτη που τοποθετεί το ναυάγιο στα τέλη του 11ου έως τον 13ο αιώνα. Η χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώθηκε από ραδιοχρονολόγηση ξύλινου στοιχείου του πλοίου, η οποία έδωσε εύρος μεταξύ 1020 και 1155 μ.Χ. (95,4% βεβαιότητα).²⁴⁷ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία εφυσωμένης επιτραπέζιας κεραμικής μεταξύ των ευρημάτων, στοιχείο που επιτρέπει την πρόσθετη χρονολόγηση στο τέλος του 12ου έως αρχές του 13ου αιώνα. Το κεραμικό αυτό υλικό, αν και παρόν σε μικρότερες ποσότητες από τους αμφορείς, αποτελεί σημαντική ένδειξη των καθημερινών σκευών που χρησιμοποιούνταν είτε από το πλήρωμα είτε μεταφέρονταν ως δευτερεύον φορτίο. Η πλήρης ανασκαφή ξεκίνησε μόνο το 2013 όπου και

²⁴⁴ Ο.π., 853.

²⁴⁵ Waksman & Teslenko 2010, 358.

²⁴⁶ Koutsouflakis & Rieth 2021, 93.

²⁴⁷ Η ανάλυση C14 διεξήχθη από τον Γ. Μανιάτη στο εργαστήριο αρχαιομετρίας του Εθνικού Κέντρου Επιστημονικής Έρευνας Δημόκριτος, στην Αθήνα το 2008.

εντοπίστηκαν τεκμήρια για τον λόγο βύθισης του σκάφους που ήταν η φωτιά. Τα ίχνη καύσης διαφαίνονται σε αρκετά από τα ευρήματα.²⁴⁸ Παρότι η διακοσμημένη επιτραπέζια κεραμική συνιστά μόνον ένα μικρό ποσοστό των ευρημάτων από το Ναυάγιο Νο. 4 της Ρόδου, η σημασία της αποδεικνύεται καίρια για τον ακριβέστερο χρονολογικό προσδιορισμό του ναυαγίου. Η χρονολόγηση του συνόλου βασίζεται κατά κύριο λόγο στους αμφορείς, ωστόσο τα εφυαλωμένα επιτραπέζια σκεύη, παρά τη φθορά που υπέστησαν λόγω φωτιάς, προσφέρουν ένα σαφώς στενότερο χρονολογικό παράθυρο.²⁴⁹ Η πλειονότητα των θραυσμάτων παρουσιάζει έντονα ίχνη καύσης, με αποτέλεσμα τη μερική ή ολική τήξη της υάλωσης, την απώλεια της διακόσμησης και, σε ορισμένες περιπτώσεις, την παραμόρφωση του ίδιου του σώματος του αγγείου. Παρά ταύτα, ορισμένα δείγματα διατήρησαν αρκετά χαρακτηριστικά ώστε να επιτρέψουν την τυπολογική και τεχνοτροπική τους αναγνώριση. Τα τεκμηριωμένα ευρήματα ανήκουν στην ομάδα των λεγόμενων λεπτεγχάρακτων (Fine ή Incised Sgraffito Wares), που συχνά περιγράφονται και ως Aegean Ware ή, σύμφωνα με νεότερη ορολογία, Middle Byzantine Production (MBP). Πρόκειται για κεραμικά με διακόσμηση χαραγμένη (sgraffito) σε επικάλυψη λευκού επιχρίσματος και στη συνέχεια καλυμμένα με υάλωμα, συνήθως πρασινωπό ή καστανό. Στα συγκεκριμένα δείγματα από το ναυάγιο, η θεματολογία περιλαμβάνει παραστάσεις πτηνών εντός μεταλλίων, περιφερειακές ζώνες με ακτινωτά ή ψευδοκουφικά μοτίβα, καθώς και πλέγματα ή επάλληλους κύκλους. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα δείγματα που φέρουν συνδυασμό της τεχνικής λεπτεγχάρακτης (incised sgraffito) με την τεχνική Champrené, όπου τα χαραγμένα μέρη γεμίζονται με έγχρωμο υάλωμα. Αυτή η τεχνική, αν και κυριαρχεί στα τέλη του 12ου αιώνα, εμφανίζεται ήδη από τα μέσα του αιώνα για την απόδοση πτηνών μέσα σε μετάλλια.²⁵⁰ Η παραλληλία με αγγεία από την Κόρινθο, χρονολογημένα βάσει νομισμάτων του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143–1180), επιβεβαιώνει την χρονολόγηση αυτών των μορφών περί το 1170–1200 μ.Χ. Άλλες παραστάσεις, όπως πτηνά χαραγμένα σε κενό φόντο, περιμετρικές ζώνες με ημισέληνους ή ψευδοκουφικά μοτίβα, εντοπίζονται επίσης σε ναυάγια της ίδιας περιόδου, όπως το ναυάγιο της Καβαλλιανής, ενισχύοντας την απόδοση στο ύστερο 12ο αιώνα. Ορισμένα παλαιότερα μοτίβα ίσως παραπέμπουν στο τρίτο τέταρτο του αιώνα, ωστόσο τα πλέον πρόσφατα δείγματα συγκλίνουν σε χρονολόγηση τέλους 12ου

²⁴⁸ Koutsouflakis & Rieth 2021, 96.

²⁴⁹ Ο.π., 98.

²⁵⁰ Koutsouflakis & Rieth 2021, 98.

ή πολύ πρώιμου 13ου αιώνα. Αξιοσημείωτο είναι ότι η διακοσμημένη κεραμική δεν φαίνεται να αποτελεί εμπορικό φορτίο, αλλά πιθανότατα αποτελούσε μέρος της κουζίνας του πλοίου, προορισμένη για χρήση από το πλήρωμα. Αυτό υποστηρίζεται από την περιορισμένη ποσότητα, την ανομοιομορφία των τύπων και τη συγκέντρωσή τους στο οπίσθιο διαμέρισμα του σκάφους.²⁵¹

Στην συγκεκριμένη κατηγορία δεν υπάρχει κάποιο άλλο δημοσιευμένο ναυάγιο με φορτίο εφυσωμένης κεραμικής το οποίο να ανταποκρίνεται στο χρονολογικό φάσμα στο οποίο επικεντρώνεται η εργασία. Προγενέστερα παραδείγματα είναι το ναυάγιο του Serçe Limani (περ. 1025 μ.Χ.) με φορτίο εφυσωμένης κεραμικής ισλαμικής προέλευσης όπως βαθιά πινάκια (bowls) με διακόσμηση sgraffito και μοτίβα χρωματισμένα με πράσινο και κίτρινο υάλωμα. Τα κεραμικά πιθανολογείται ότι προέρχονται από την περιοχή της Βηρυτού και παρουσιάζουν τυπολογικές και τεχνικές ομοιότητες με την βυζαντινή παραγωγή της ίδιας περιόδου.²⁵²

3. Σύγκριση των κεραμικών φορτίων

Η μελέτη των κεραμικών φορτίων από τα μεσοβυζαντινά ναυάγια του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου αποκαλύπτει τη δυναμική του εμπορίου της εφυσωμένης κεραμικής, καταδεικνύοντας τόσο την ποικιλία των τεχνικών όσο και την ύπαρξη ισχυρών παραγωγικών κέντρων. Η σύγκριση των κεραμικών ευρημάτων από τα ναυάγια του Πελαγονησίου, της Καβαλλιανής, του Θορικού, της Σκοπέλου, του Adrasan και του Καστελόριζου προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τα είδη, τις τεχνικές, τη διακόσμηση και την προέλευση των φορτίων.

Ξεκινώντας από το Πελαγονήσι, το κεραμικό φορτίο χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό επιτραπέζιων αγγείων, κυρίως πινάκια και κύαθους με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση, ενώ εντοπίζεται και υάλωση σε πράσινες και κίτρινες αποχρώσεις. Στο σχηματολόγιο των αγγείων βρώσης κυριαρχούν τα ρηχά πιάτα, έναντι των πιο βαθιών σχημάτων. Η τεχνική της λεπτής εγχάραξης φαίνεται να φτάνει στο απόγειό της, είτε με έμβιες μορφές που καταλαμβάνουν ελεύθερα όλον τον κάμπο των αγγείων, είτε με τον διαμερισμό της διακοσμητικής επιφάνειας σε ομόκεντρες διακοσμητικές ζώνες, κατάμεστες από ψευδοκουφικές και γεωμετρικές εγχαράξεις. Το σύνολο τοποθετείται

²⁵¹ Ο.π, 98.

²⁵² Bass 2004, 453.

στα μέσα του 12^{ου} αιώνα βάσει της χρονολόγησης των αμφορέων και παρουσιάζει χαρακτηριστικά της πρώιμης και εξελιγμένης εγχάρακτης τεχνικής.²⁵³ Δεν διαθέτουμε απόλυτα αριθμητικά δεδομένα για το σύνολο του φορτίου, καθώς η θέση έχει μόνο μερικώς ανασκαφεί και ένα μεγάλο μέρος του φορτίου εξακολουθεί να παραμένει *in situ*. Η παρουσία ωστόσο ενός σημαντικού αριθμού αμφορέων φαίνεται να δηλώνει ότι η εφυαλωμένη κεραμική πολυτελείας δεν αποτελούσε το μοναδικό φορτίο αυτού του πλοίου και στο πρόσθετο φορτίο θα πρέπει να συνυπολογιστούν και οι οκτώ μυλόλιθοι (αν δεν αποτελούσαν μέρος του έρμα). Δεδομένου ότι η θέση είχε λεηλατηθεί από συστηματικές αρχαιοκαπηλικές δράσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, και ένας μεγάλος αριθμός εφυαλωμένων πιάτων είχε διακινηθεί στο παράνομο εμπόριο αρχαιοτήτων, είναι εξαιρετικά δύσκολο σήμερα να καταλάβουμε αν το φορτίο εφυαλωμένης κεραμικής αποτελούσε το κύριο ή το παράπλευρο φορτίο.

Αντιθέτως, την περίπτωση του ναυαγίου του Θορικού, το κεραμικό φορτίο αποτελείται εξ ολοκλήρου από επιτραπέζια αγγεία με εφυάλωση. Ξεχωρίζουν τα πινάκια με γεωμετρικά μοτίβα και διακόσμηση που περιλαμβάνει λευκό επίχρυσμα, συχνά σε συνδυασμό με πράσινο ή καστανό υάλωμα. Παρότι τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν βασίζονται σε δειγματοληπτικές μόνο ανελκύσεις, διαφαίνεται μία αλλαγή στο σχηματολόγιο των αγγείων, με την εμφάνιση της μεγάλης βαθιάς κούπας με ενισχυμένη δακτυλιόσχημη βάση και διάμετρο που φτάνει τα 25 εκ. ενώ τα ποσοστά ρηχών και βαθιών πιάτων φαίνονται να είναι περίπου ίδια. Εδώ ίσως μπορούμε να ανιχνεύσουμε μία αλλαγή και μία αυξανόμενη προτίμηση σε περισσότερο βαθιά σχήματα, προτίμηση που θα κλιμακωθεί στο ναυάγιο της Καβαλλιανής. Η λεπτή εγχάραξη και η παράταξη της διακόσμηση σε ομόκεντρες διακοσμητικές ζώνες παραμένει η κυρίαρχη τεχνική, χωρίς όμως να απουσιάζουν και οι έμβιες μορφές (πτηνά) που καταλαμβάνουν όλο τον κάμπο των ανοιχτών σχημάτων, οι οποίες όμως έχουν εγγραφεί σε μεγάλους κύκλους. Τεχνοτροπικά, και κρίνοντας από το μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα, η ποιότητα της εγχάραξης, παρότι παραμένει σε υψηλό επίπεδο, δεν φτάνει όμως την ποιότητα των πιάτων του Πελαγονησίου. Οι ελεύθερες λεπτεγχάρακτες μορφές του Θορικού στερούνται της δημιουργικής έμπνευσης του χαρακτήρα του Πελαγονησίου και φαίνονται πιο στυλιζαρισμένες, με μία διαφανόμενη τάση μανιερισμού. Η γραπτή διακόσμηση του ρυθμού «λευκό επί σκοτεινού» με

²⁵³ Κριτζάς 1971, 181.

σπείρες και καμπυλόγραμμα μοτίβα φαίνεται να καταλαμβάνει ένα σημαντικό μέρος της επιτραπέζιας κεραμικής του φορτίου και η παράθεση ενός ρηχού πιάτου με έναν ελεύθερα ζωγραφισμένο ιχθύ αποτελεί ίσως ένα σπάνιο παράδειγμα για την τέχνη της εποχής. Από το ναυάγιο του Θορικού απουσιάζουν παντελώς ενδείξεις για την ύπαρξη κλειστών σχημάτων επιτραπέζιας κεραμικής και μεταφορικών αμφορέων. Αυτό ενδεχομένως να σηματοδοτεί μία αλλαγή στις πρακτικές θαλάσσιας εμπορευματικής διακίνησης επιτραπέζιας κεραμικής. Οι τεχνικές που καταγράφονται εδώ συνδέονται με εκείνες της Καβαλλιανής και του Πελαγονησίου, υπάρχουν όμως και διαφορές.²⁵⁴ Το ναυάγιο θα μπορούσε να χρονολογηθεί κάποιες δεκαετίες μετά το ναυάγιο του Πελαγονησίου, ίσως μετά τα μέσα του 12ου αιώνα. Το φορτίο του χαρακτηρίζεται από επιμελημένη διακόσμηση και ποιότητα, ενώ η απουσία αμφορέων υποδεικνύει εξειδικευμένη μεταφορά κεραμικών.²⁵⁵

Σε αντιπαραβολή, το μεταγενέστερο ναυάγιο της Καβαλλιανής, περιλαμβάνει σε συντριπτικά μεγάλο βαθμό βαθιές κούπες σε σχέση με τον περιορισμένο αριθμό ρηχών πινακίων. Η αλλαγή αυτή, που την παρακολουθούμε να κλιμακώνεται στα τρία αυτά ναυάγια, θα μπορούσε να σηματοδοτεί μία αλλαγή στις διατροφικές συνήθειες της εποχής και την στρόφι σε περισσότερο ρευστά φαγητά και σούπες). Το σχηματολόγιο διευρύνεται ως προς τα μεγέθη των κουπών, όπου μπορούμε να δούμε το ίδιο κατ' ουσίαν σχήμα (της βαθιάς κούπας) σε τέσσερα διαφορετικά μεγέθη. Σημαντική διαφοροποίηση είναι ότι κυριαρχεί η τεχνική της αδρεγγάρακτης διακόσμησης (Incised Sgraffito), με έντονα εικονογραφικά μοτίβα ζώων, ψαριών, και πτηνών. Τα έμβια όντα που απεικονίζονται είναι βρώσιμα (ψάρια, λαγοί, περιστέρια, αίγαγροι κλπ.), συνεπώς θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπάρχει μία έμμεση τουλάχιστον σχέση μεταξύ της απεικόνισης και του εδέσματος που πρόκειται να σερβιριστεί. Πολλά από αυτά μνημονεύονται ως εκλεκτά εδέσματα αρχόντων από τους βυζαντινούς χρονικογράφους ή και ως περισσότερο λαϊκά φαγητά σε έργα όπως τα σατυρικά και επαιτικά ποιήματα του Πτωχοπροδρόμου, ο οποίος έζησε τον 12ο αιώνα. Η λεπτή εγχάραξη φαίνεται να απουσιάζει σχεδόν παντελώς από το φορτίο της Καβαλλιανής και οι ζώνες διακόσμησης, όπου υπάρχουν έχουν γίνει λιγότερο σύνθετες και λιγότερο φορτωμένες. Κυριαρχούν ελεύθερα θέματα στον ελεύθερο κάμπο των αγγείων, πλαισιωμένα από συμπληρωματικά μοτίβα, συχνά σε στροβιλίζουσα διάταξη, ενώ η εγχάραξη με χονδρή

²⁵⁴ Κουτσοφλάκης 2014, 257.

²⁵⁵ Ο.π., 258.

ακίδα είναι λακωνική και περιορίζεται στα απαραίτητα, καταφέροντας όμως να αποδώσει τα θέματα με ζωντάνια και πρωτοτυπία. Λιγοστά αντιθέτως είναι, τα παραδείγματα γραπτής κεραμικής με λευκό επίχρυσμα (slip-painted ware), όπου η θεματολογία της διακόσμησης (σπείρες, ρόμβοι, σχηματοποιημένα άνθη και βλαστοί) αποτελεί την άμεση συνέχεια αυτών που είδαμε στο ναυάγιο του Θορικού. Τα αγγεία παρουσιάζουν στενή τεχνοτροπική σχέση με ευρήματα από τη Θήβα και τη Χαλκίδα, ενισχύοντας την υπόθεση για κοινό εργαστήριο παραγωγής.²⁵⁶ Από το ναυάγιο της Καβαλλιανής (όπως και από τα δύο προηγούμενα ναυάγια) απουσιάζει παντελώς η επιπεδόγλυφη διακόσμηση, και αυτό ίσως αποτελεί ένα τεκμήριο χρονολόγησης, αν η απουσία αυτή δεν είναι συμπτωματική: η επιπεδόγλυφη τεχνική εμφανίζεται αρχικά σε μικρά μέταλλα που παρεμβαίνουν και διακόπτουν κάποιες περιφερειακές διακοσμητικές ζώνες, πριν αποτελέσει την κύρια τεχνική διακόσμησης και μεταφερθεί σε μεγάλα μέταλλα στο κέντρο των αγγείων. Η τελευταία αυτή όμως εξέλιξη φαίνεται να έλαβε χώρα στις τελευταίες ίσως δύο δεκαετίες του 12ου αιώνα.

Αντίθετα, το ναυάγιο του Adrasan παρουσιάζει ένα από τα πιο ομοιογενή κεραμικά φορτία, το οποίο περιλαμβάνει επιτραπέζια αγγεία με λεπτεγγάρακτη και γραπτή διακόσμηση, σε καστανές και πράσινες αποχρώσεις. Τα αγγεία χαρακτηρίζονται από ομοιομορφία ως προς το σχήμα και την τεχνική, καθώς και από αυξημένη επιμέλεια στην παραγωγή. Σημαντική καινοτομία αποτελεί η ταυτόχρονη χρήση περισσότερων διακοσμητικών τεχνικών σε κάποια σκεύη, στοιχείο σπάνιο για την εποχή. Η παρουσία κεραμικών σε στοίβες ενισχύει την ιδέα οργανωμένης μεταφοράς προς διάθεση σε συγκεκριμένη αγορά.²⁵⁷ (Εικ.35)

Το φορτίο από το ναυάγιο του Καστελόριζου είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό, λόγω της απόλυτης ομοιογένειας και της μοναδικής τεκμηρίωσης του συνόλου. Περιλαμβάνει αποκλειστικά βαθιά πινάκια διακοσμημένα με πλατιά εγγάρακτη τεχνική, χαρακτηριστικά της οποίας είναι η σχηματοποίηση των μορφών και η σαφής οργάνωση των μοτίβων. Τα θέματα επικεντρώνονται σε ψάρια, πτηνά και φυτικά στοιχεία, σε συμμετρική διάταξη, με τον πηλό να είναι χονδρόκοκκος και το υάλωμα να περιορίζεται στην εσωτερική επιφάνεια. Η ποιότητα κατασκευής θεωρείται μέτρια, αλλά η συνοχή των μορφών και η στερεοτυπία ενισχύουν την υπόθεση μαζικής

²⁵⁶ Κουτσοφλάκης 2014, 176 – 178.

²⁵⁷ Doğer & Özdaş 2016, 452.

παραγωγής από ένα εργαστήριο, πιθανόν για εξαγωγή.²⁵⁸ Η μαζική αυτή ζήτηση φαίνεται ωστόσο να έχει οδηγήσει σε μία πτώση της ποιότητας της εγχάραξης, και αυτό γίνεται αντιληπτό αν συγκρίνει κανείς τις απεικονίσεις πτηνών και ψαριών των ναυαγίων Καβαλλιανής και Καστελόριζου. Στο ναυάγιο της Καβαλλιανής οι χαρακτές έχουν φτάσει στο απόγειο της καλλιτεχνικής τους έκφρασης, υιοθετώντας την αδρή χάραξη. Στο Καστελόριζο, απλά παρακολουθούμε την παρακμή αυτού του ρυθμού που υποβιβάζεται στο επίπεδο μίας βιαστικά εκτελεσμένης μανιέρας.

Τέλος, το υλικό από τη Σκόπελο, όπως καταγράφεται στην ανάλυση της P. Armstrong, αποτελείται κυρίως από κούπες και λιγοστά θραύσματα αμφορέων. Τα περισσότερα αγγεία φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση με ζώα, γεωμετρικά μοτίβα. Τα χαρακτηριστικά αυτά παραπέμπουν στην κατηγορία της μεσοβυζαντινής αδρεγχάρακτης κεραμικής, με ιδιαιτερότητες που συγκλίνουν προς τη βόρεια και κεντρική Ελλάδα. Η τεχνοτροπία και το είδος του υαλώματος υποδεικνύουν ευρεία γεωγραφική διασπορά, αλλά περιορισμένη καλλιτεχνική ομοιογένεια, συγκρινόμενα με τα σύνολα του Καστελόριζου ή της Καβαλλιανής. Η εκτενής παρουσία μεταλλίων διακοσμημένων με την επιτεδόγλυφη τεχνική (η οποία εμφανίζεται σε ελάχιστα μόνο δείγματα του Καστελόριζου) μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο υστερότητας του φορτίου, και μία χρονολόγηση στις δύο πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα δεν θα ήταν παράλογη.

Συγκρίνοντας τα έξι αυτά ναυάγια, παρατηρούμε ότι παρόλο που υπάρχουν κοινοί τεχνοτροπικοί και αισθητικοί άξονες, το κάθε ναυάγιο διακρίνεται από ιδιαίτερα στοιχεία. Το Πελαγονήσι και η Καβαλλιανή καταγράφουν το μεγαλύτερο εύρος διακοσμητικών και μορφολογικών ποικιλιών, ενώ το Adrasan και το Καστελόριζο προτείνουν ένα μοντέλο μαζικής παραγωγής και στοχευμένου εμπορίου. Τα ναυάγια Θορικού και η Σκοπέλου φανερώνουν περιορισμένες ποσοτικά, αλλά χαρακτηριστικές, ποιοτικά συνθέσεις. Συνολικά, τα φορτία αυτά επιβεβαιώνουν τη σημασία της διακοσμημένης κεραμικής ως βασικό προϊόν του βυζαντινού θαλάσσιου εμπορίου, με εκτεταμένο δίκτυο διανομής και παραγωγικά κέντρα με έντονη τοπική και διαμεσογειακή επιρροή.

²⁵⁸ Μιχαηλίδου & Φιλοθέου 1991, 327.

Συγκριτικός Πίνακας Των Ναυαγίων – Πίνακας 1.

Ναυάγιο	Χρονολόγηση	Τύποι Αγγείων	Κύριες Τεχνικές	Διακόσμηση	Παραγωγή / Προέλευση
Πελαγονησίου	Μέσα 12 ^{ου} αι. ή νωρίτερα	Πινάκια, κύαθοι, αμφορείς, λύχνοι.	Εγχάρακτη (πρώιμη & εξελιγμένη), γραπτή.	Γεωμετρικά, και φυτικά μοτίβα, ζώα.	Άγνωστο, πιθανώς Αιγαιακός χώρος.
Θορικού	Μέσα 12 ^{ου} αι.	Πινάκια, μεγάλες/μικρές κούπες.	Εφυσωμένη, εγχάρακτη και γραπτή τεχνική.	Γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα, ψάρια.	Σχέση με Θήβα, Κόρινθο.
Καβαλλιανής	Γ' τέταρτο 12 ^{ου} αι.	Βαθείς κούπες, λίγα πινάκια.	Αδρεγχάρακτη τεχνική, γραπτή με επίχρυσμα.	Ζώα, πτηνά, πλοία, μοτίβα σπειρών.	Πιθανόν Χαλκίδα ή Θήβα
Adrasan	Γ' τέταρτο 12 ^{ου} αι.	Πινάκια, κούπες.	Λεπτεγχάρακτη, γραπτή τεχνική (καστανό, πράσινο).	Κυρίως στα μέταλλα: σπείρες και ψευδοκουφικά μοτίβα.	Πολλαπλά εργαστήρια.
Καστελόριζου	Τέλη 12 ^{ου} αι.	171 πινάκια.	Εφυσωμένη γραπτή και στοιχεία εγχάρακτης (sgraffito)	Ομοιόμορφη διακόσμηση, σπειροειδή σχέδια και πλοχμοί.	Πιθανή σχέση με Χαλκίδα / Θήβα.
Σκοπέλου	Αρχές 13 ^{ου} αι.	Εφυσωμένες κούπες, θραύσματα αμφορέων.	Εγχάρακτη (MBP).	Γεωμετρικά, ζώα, πλοία, ανθρώπινες μορφές.	Άγνωστο, πιθανώς Β. Ελλάδα, Κων/πολη, Κύπρος.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής μέσα από το πρίσμα των ναυαγίων προσέφερε μια πολύπλευρη κατανόηση της παραγωγής, διακίνησης και εμπορικής δυναμικής της κεραμικής στη Μεσοβυζαντινή περίοδο. Η ανάλυση έξι βασικών ναυαγίων – Πελαγονησίου, Θορικού, Καβαλλιανής, Adrasan, Καστελόριζου και Σκοπέλου – ανέδειξε σαφή πρότυπα στη μορφολογία, διακόσμηση και τεχνική εκτέλεση των κεραμικών φορτίων, τα οποία συχνά αντικατοπτρίζουν την ύπαρξη οργανωμένων κέντρων παραγωγής και εμπορικών δικτύων.

Κοινός παρονομαστής σχεδόν όλων των ναυαγίων είναι η παρουσία επιτραπέζιων διακοσμημένων κεραμικών σκευών, με έμφαση στα πινάκια και τις κούπες. Η επαναλαμβανόμενη χρήση συγκεκριμένων τεχνικών, όπως η λεπτεγγάρακτη, η αδρεγγάρακτη και η γραπτή κεραμική με επίχρυσμα, υποδεικνύει όχι μόνο αισθητικές τάσεις αλλά και την τεχνολογική εξειδίκευση ορισμένων εργαστηρίων – πόλεις όπως η Χαλκίδα, η Κόρινθος, η Θεσσαλονίκη και η Κωνσταντινούπολη, τροφοδοτούσαν το εμπόριο κεραμικής με παραγωγή διακοσμημένων επιτραπέζιων σκευών. Το στοιχείο αυτό ενισχύεται από τις χημικές αναλύσεις και τις μορφολογικές ομοιότητες των κεραμικών, οι οποίες καθιστούν δυνατή τη χαρτογράφηση των εμπορικών διαδρομών της εποχής.

Τα ναυάγια λειτουργούν ως "χρονοκάψουλες", παρέχοντας ένα άμεσο στιγμιότυπο της βυζαντινής εμπορικής πραγματικότητας. Από την προσεγμένη συσκευασία των φορτίων (όπως στο Adrasan) ²⁵⁹ έως την μαζική, σχεδόν βιομηχανική, παραγωγή κεραμικών στο Καστελόριζο, προκύπτει μια εικόνα οργανωμένης και εξαγωγικά προσανατολισμένης κεραμικής δραστηριότητας.

Η προστασία, αλλά και η συστηματική ανέλκυση τέτοιων φορτίων δεν είναι μόνο επιστημονικά απαραίτητη, αλλά και εθνικά επιτακτική. Το πλοίο του Καστελόριζου, όπως και άλλα ναυάγια του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου, αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες για τους εμπορικούς δρόμους του παρελθόντος, οι οποίοι

²⁵⁹ Doğer & Özdaş 2014, 452.

διασχίζονταν από πλοία που συχνά δεν έφταναν ποτέ στον προορισμό τους, παρασυρμένα από τα κύματα των αρχαίων θαλασσών.

Η κεραμική των ναυαγίων μαρτυρεί επίσης τις αισθητικές προτιμήσεις των αγοραστών. Η παρουσία θεμάτων όπως ζώα, φυτικά μοτίβα, ακόμη και πλοία ή ανθρώπινες μορφές, υποδεικνύει την ανάγκη για αγγεία όχι μόνο πρακτικής αλλά και καλλιτεχνικής αξίας. Μέσω της κεραμικής αντικατοπτρίζονται οι διατροφικές συνήθειες και η κουλτούρα γύρω από το φαγητό των κατοίκων της αυτοκρατορίας π.χ. μπορούμε να εικάσουμε την ένταξη πιο υδαρών τροφών στην διατροφή για αυτό και υπάρχει μεγάλη ζήτηση σε κούπες και βαθιά πινάκια. Η ευρεία γεωγραφική διασπορά αυτών των κεραμικών – από την Ανατολία έως την Αλόννησο – τεκμηριώνει τη λειτουργία ενός ενεργού και εκτεταμένου δικτύου ναυσιπλοΐας και διαμεσολαβητών, στο οποίο το Βυζάντιο κατείχε κεντρική θέση.²⁶⁰ Η αύξηση του εμπορίου κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα, λόγω των οικονομικών μεταρρυθμίσεων που αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο δύο, οδήγησε σε καλύτερες οικονομικές συνθήκες και σε μεγαλύτερη παραγωγή προϊόντων για αυτό και συναντάμε σημαντικά κέντρα κεραμικής παραγωγής δίπλα σε μεγάλα λιμάνια της περιόδου π.χ. Χαλκίδα, Νίκαια και Κωνσταντινούπολη.

Εν κατακλείδι, η συστηματική μελέτη των κεραμικών φορτίων των βυζαντινών ναυαγίων συμβάλλει ουσιαστικά στη διεύρυνση της γνώσης μας για την οικονομία, την παραγωγή και την πολιτισμική επικοινωνία της Μεσοβυζαντινής εποχής. Αποδεικνύει πως τα φαινομενικά "απλά" κεραμικά δεν είναι απλώς σιωπηλοί μάρτυρες, αλλά ενεργοί αφηγητές μιας εποχής μεγάλης εμπορικής άνθησης και τεχνολογικής δεξιοτεχνίας.

²⁶⁰ Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 129, 136.

Κατάλογος Εικόνων



Εικ.1: Παράδειγμα της λεπτεγγράρακτης τεχνικής (Fine Sgraffito), 12^{ος} αι. μ.Χ., Θήβα. Υ:10,5 , Δ. Χείλους : 29,5 , Δ. Βάσης: 12,7. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ.2 : Παράδειγμα της αδρεγγράρακτης τεχνικής (Incised Sgraffito), τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ., Βέροια. Υ:5,2, Δ. Χείλους : 20,6 , Δ. Βάσης:9. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ.3: Παράδειγμα της εγχάρακτης ζωγραφισμένης τεχνικής (Painted Sgraffito), β' μισό 12^{ου} αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη. Υ:9 , Δ. Χείλους : 26 , Δ. Βάσης: 9,5. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ.4: Παράδειγμα της εμπίεστης τεχνικής (Champlévé), τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αι. μ.Χ., Θήβα.Υ:4,5 , Δ. Χείλους : 22 , Δ. Βάσης: 9,4. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 5: Παράδειγμα της τεχνικής Ζευξίππου (Zeuxippos Ware), α' μισό 13^{ου} α. μ.Χ., Μαρόνεια. Υ:2 , Δ. Βάσης: 5,5. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 6: Παράδειγμα περίτεχνης εγχάρακτης τεχνικής (Elaborate Incised Ware), μέσα 13^{ου} αι. μ.Χ. (T. Rice 1930).



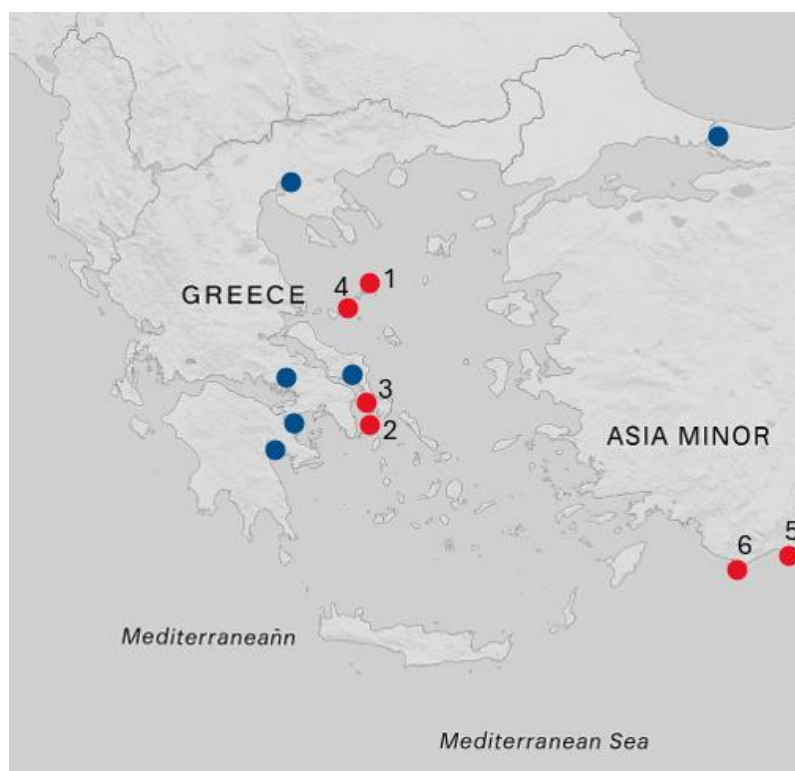
Εικ. 7: Παράδειγμα γραπτής πολύχρωμης τεχνικής (Polychrome Ware), 14^{ος} αι. μ.Χ. Υ: 9
Δ. χείλους: 10 Δ. Βάσης: 6,5. (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο).



Εικ. 8: Παράδειγμα γραπτής τεχνικής με επίχρυσμα, ανοιχτό επί σκοτεινού (Slip Painted Ware, light on dark), τέλος 12^{ου} αι. μ.Χ., Κεχροές. (Kechraie Archaeological Archive).



Εικ. 9: Παράδειγμα της καστανής και πράσινης γραπτής τεχνικής (Green and Brown Painted), β' μισό 12^{ου} αι. μ.Χ., Αργος. (Βασιλείου 2021).



Εικ. 10: Χάρτης διασποράς των ναυαγίων (κόκκινες κουκίδες) και των κυριότερων παραγωγικών κέντρων (μπλε κουκίδες).

- | | |
|------------------------|-------------------------|
| 1. Ναυάγιο Πελαγονήσου | 4. Ναυάγιο Σκοπέλου |
| 2. Ναυάγιο Θορικού | 5. Ναυάγιο Adrasan |
| 3. Ναυάγιο Καβαλλιανής | 6. Ναυάγιο Καστελόριζου |



Εικ. 11: Πινάκιο με λεπτεγγράρακτη τεχνική και διακόσμηση λιονταριού με ελάφι. Μέσα 12^{οο} αι. μ.Χ., ναυάγιο Πελαγονησίου (Αλόννησος), Υ:4,6 , Δ. χείλους: 23,5 Δ. βάσης: 13,5. (Paranikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 12: Πινάκιο με λεπτεγγράρακτη τεχνική και διακόσμηση αρπακτικού πτηνού. Μέσα 12^{οο} αι. μ.Χ., ναυάγιο Πελαγονησίου (Αλόννησος), Υ:4,2 , Δ. χείλους: 22,7 Δ. βάσης: 11,5. (Paranikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 13: Πινάκιο με λεπτεγγράρακτη τεχνική και διακόσμηση ψαριών. Μέσα 12^{ου} αι. μ.Χ., ναυάγιο Πελαγονησίου (Αλόννησος), Υ:5,5, Δ. χείλους: 25 Δ. βάσης: 9,5. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 14: Πινάκιο με λεπτεγγράρακτη τεχνική με σπείρες και πράσινο υάλωμα. Μέσα 12^{ου} αι. μ.Χ., ναυάγιο Πελαγονησίου (Αλόννησος), Υ:3,7, Δ. χείλους: 19,5 – 19,9 Δ. βάσης: 8,9. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 15 : Διακοσμητικό σχέδιο πινακίου με σχέδιο λιονταριού με ελάφι. Μέσα 12^{οο} αι. μ.Χ., ναυάγιο Πελαγονησίου (Αλόννησος). (Κριτζάς, 1971).



Εικ. 16: Διακοσμητικό σχέδιο πινακίου με σχέδιο ψαριών. Μέσα 12^{οο} αι. μ.Χ., ναυάγιο Πελαγονησίου (Αλόννησος). (Κριτζάς, 1971).



Εικ. 17: Διακοσμητικό σχέδιο πινακίου με σχέδιο αρπακτικού πτηνού και θηλαστικού. Μέσα 12^ο αι. μ.Χ., ναυάγιο Πελαγονησίου (Αλόννησος). (Κριτζάς, 1971).



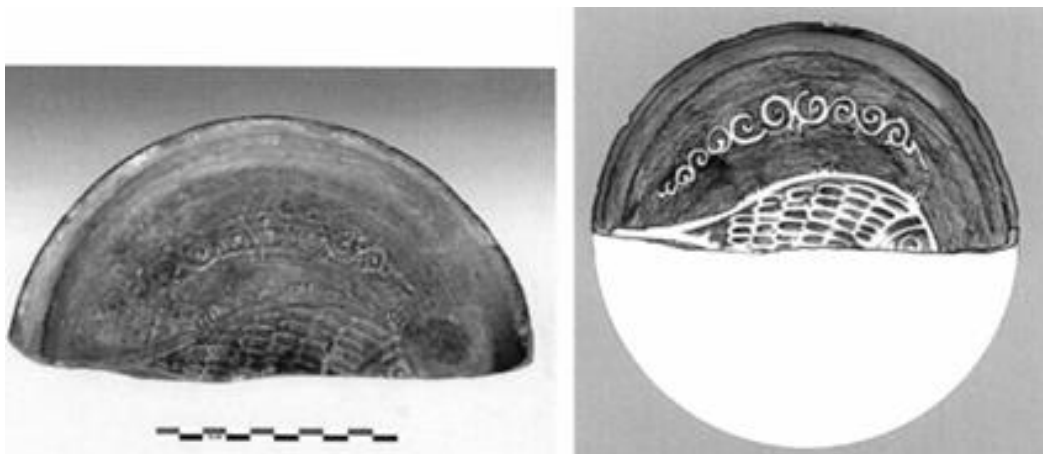
Εικ. 18: Τμήμα πινακίου με γραπτή τεχνική, ναυάγιο Θορικού, 12^{ος} αι. μ.Χ. (Κουτσουνφλάκης 2014).



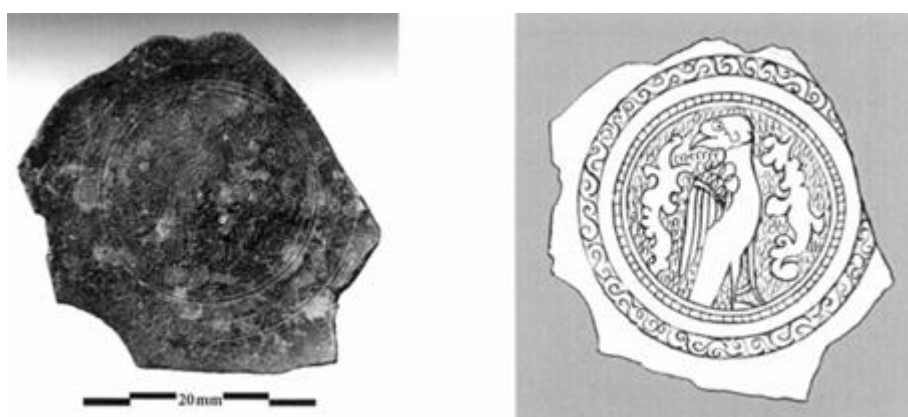
Εικ. 19: Κούπα με γραπτή τεχνική, ναυάγιο Θορικού, 12^{ος} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



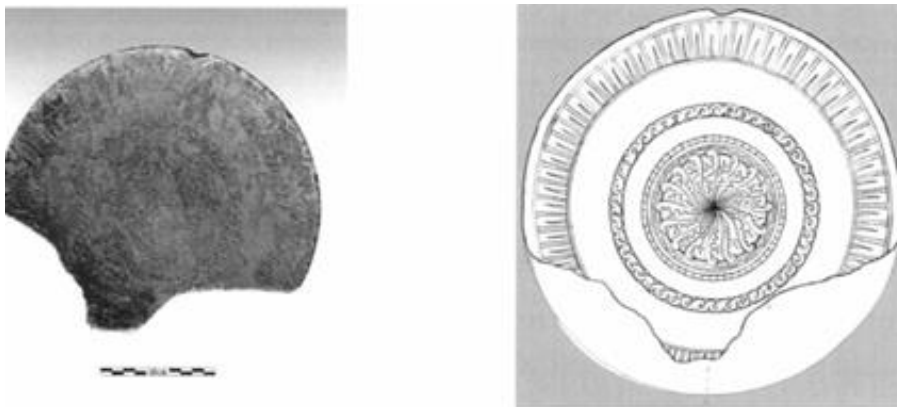
Εικ. 20: Κούπα με γραπτή τεχνική, ναυάγιο Θορικού, 12^{ος} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



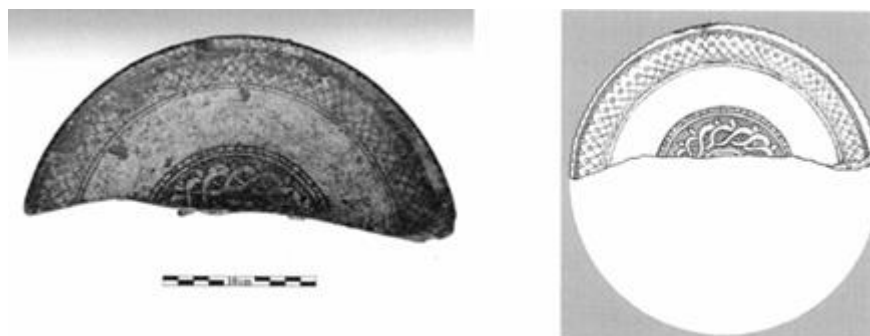
Εικ. 21: Τμήμα πινακίου με γραπτή τεχνική και σχέδιο ψαριού, ναυάγιο
Θορικού, 12^{ος} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



Εικ. 22: Τμήμα πινακίου με εγχάρακτη τεχνική και σχέδιο αρπακτικού πτηνού, ναυάγιο
Θορικού, 12^{ος} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



Εικ. 23: Τμήμα πινακίου με εγχάρακτη τεχνική και ομόκεντρη διακόσμηση, ναυάγιο Θορικού, 12^{ος} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



Εικ. 24: Τμήμα πινακίου με εγχάρακτη τεχνική και σχοινόσχημη διακόσμηση, ναυάγιο Θορικού, 12^{ος} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



Εικ.25: Παράδειγμα αδρεγγάρακτης τεχνικής με διακόσμηση ψαριού. Νανάγιο Καβαλλιανής, τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ. (Κουτσουφλάκης 2014).



Εικ.26: Παράδειγμα αδρεγγάρακτης τεχνικής με διακόσμηση πτηνού. Νανάγιο Καβαλλιανής, τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ. (Κουτσουφλάκης 2014).



Εικ.27: Παράδειγμα αδρεγγάρακτης τεχνικής με διακόσμηση τετράποδου. Ναυάγιο Καβαλλιανής, τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



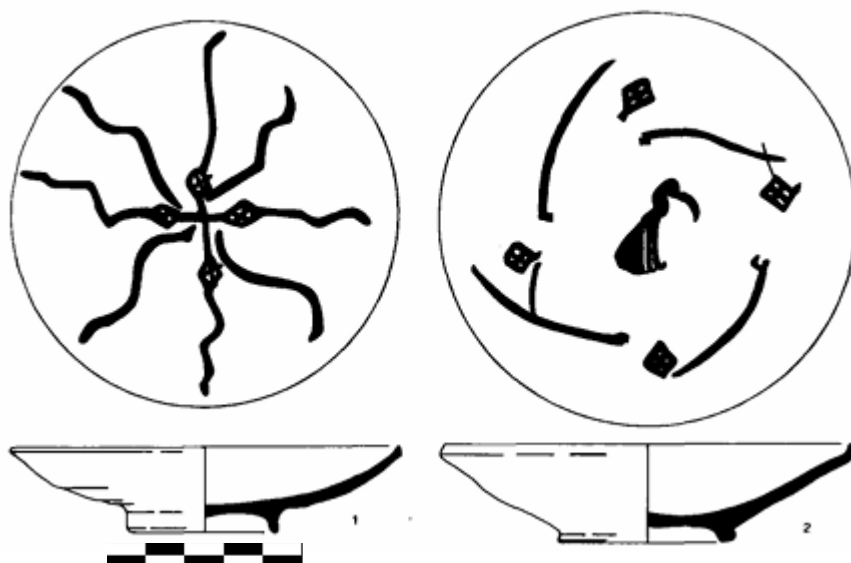
Εικ.28: Παράδειγμα αδρεγγάρακτης τεχνικής με διακόσμηση χεριού που κρατάει λόγχη. Ναυάγιο Καβαλλιανής, τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



Εικ.29: Παράδειγμα αδρεγγάρακτης τεχνικής με διακόσμηση ακτινωτών μοτίβων. Ναυάγιο Καβαλλιανής, τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



Εικ.30: Παράδειγμα αδρεγγάρακτης τεχνικής με διακόσμηση πλοίου. Ναυάγιο Καβαλλιανής, τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ. (Κουτσοφλάκης 2014).



Εικ.31: Παράδειγμα αδρεγγάρακτης τεχνικής / Aegean Ware και γεωμετρική διακόσμηση. Ναυάγιο Σκοπέλου, τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ., 1:4 (Armstrong 1991).



Εικ.32: Παράδειγμα αδρεγγάρακτης τεχνικής / Aegean Ware και διακόσμηση τετράποδου. Ναυάγιο Σκοπέλου, τέλη 12^{ου} αι. μ.Χ., 1:4 (Armstrong 1991).



Εικ. 33: Πινάκιο με λεπτεγγάρκτη τεχνική, ναυάγιο Adrasan, μέσα 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αι. μ.Χ., (Doğer and Özdaş 2020).



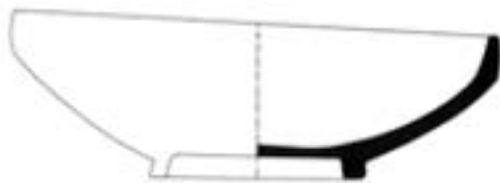
Εικ.34: Τμήμα πινακίου με γραπτή καστανή τεχνική, ναυάγιο Adrasan, μέσα 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αι. μ.Χ., (Doğer and Özdaş 2020).



Εικ.34: Τμήμα πινακίου με γραπτή καστανή και πράσινη τεχνική, ναυάγιο Adrasan, μέσα 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αι. μ.Χ., (Doğer and Özdaş 2020).



Εικ.35 : Ναυάγιο Adrasan, στοιβαγμένα πινάκια που μαρτυρούν την οργανωμένη μεταφορά των κεραμικών ως εμπορεύματα, (Doğer and Özdaş 2020).



Εικ. 36: Πινάκιο με λεπτεγγράκτη τεχνική και διακόσμηση πτηνού και πράσινο υάλωμα. 13^{ος} αι. μ.Χ., ναυάγιο Καστελόριζου, Υ:8,5-9,5 , Δ. χείλους: 27,5 Δ. βάσης: 12,5. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 37: Πινάκιο με εγγράκτη τεχνική και διακόσμηση πτηνού. 13^{ος} αι. μ.Χ., ναυάγιο Καστελόριζου, Υ:9- 10 , Δ. χείλους: 28 Δ. βάσης: 11,5. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 38: Πινάκιο με αδρεγγάρακτη τεχνική και διακόσμηση αστεροειδούς. 13^{ος} αι. μ.Χ., νανάγιο Καστελόριζου, Υ:8-9 , Δ. χείλους: 27 Δ. βάσης: 12,5. (Paranikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 39: Πινάκιο με επιπεδόγλυφη τεχνική (Champlevé) και διακόσμηση τετράποδου στο μέταλλο. 13^{ος} αι. μ.Χ., νανάγιο Καστελόριζου, Υ: 11,5 , Δ. χείλους: 28 Δ. βάσης: 10. (Paranikola-Bakirtzi, 1999).



Εικ. 40: Πινάκιο εγχάρακτη τεχνική και διακόσμηση ψαριού και πράσινο υάλωμα. 13^{ος} αι. μ.Χ., ναυάγιο Καστελόριζου, Υ: 11,5 , Δ. χείλους: 28 Δ. βάσης: 10. (Papanikola-Bakirtzi, 1999).

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αχειμάστου, Μ. (1968). *Η εκκλησία της Παναγίας του Κάστρου της Ρόδου*. ΑΔ, 23: Μελέτες, 221.
- Βασιλείου, Α. (2021). *Βυζαντινή εφυσλωμένη κεραμική από το Άργος*. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Μ. (1973–1974). *Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας*. ΑΔ, 29: Χρονικά, 499–512.
- Γιαγκάκη, Α. Γ. (2012). *Εφυσλωμένη κεραμική από την Ακροναυπλία*. Αθήνα: ΕΙΕ.
- Δημητριάδου. (2001 – 2004). Αρχαιολογικό Δελτίο 56-59, Β6: Χρονικά, 577.
- Κοιλάκου, Χ. (1986). *Οδοί Αφροδίτης και Εκάτης*. ΑΔ 41, Χρονικά, 28–29.
- Κόλλιας, Η. (1970). *Μεσαιωνικά Δωδεκανήσου*. ΑΔ, 25: Χρονικά, 518–528.
- Κουτσοφλάκης, Γ. (2014). *Ναυσιπλοΐα και εμπορευματική διακίνηση στο Νότιο Ευβοϊκό από τον 6ο αιώνα π.Χ. έως τον 14ο αιώνα μ.Χ.* [Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών].
- Κουτσοφλάκης, Γ. (2020). *Το ναύαγιο της Καβαλλιανής*. Στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (Επιμ.), *Βυζαντινά Εφυσλωμένα Κεραμικά*, 83–104.
- Κουτσοφλάκης, Γ., & Τσομπανίδης, Α. (2018). *Το ναύαγιο της Καβαλλιανής*. Στο Υ. Hazilayan & F. Yenisehiroğlu (επιμ.), ΙΑ΄ Συνέδριο AIECM3, 39–48.
- Κριτζάς, Χ. (1971). *Το βυζαντινόν ναύαγιον Πελαγοννήσου*. ΑΑΑ, IV, 176–182.
- Μαυροειδή, Μ. (1984–1985). *Κατάλογος Έκθεσης Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. ΒΧΜΑ.
- Μιχαηλίδου, Δ., & Φιλοθέου, Μ. (1991). *Το ναύαγιο του Καστελόριζου*. Αθήνα.
- Μιχαηλίδου, Μ., & Φιλοθέου, Γ. (1986). *Βυζαντινά πινάκια...* ΑΔ, 41: Μελέτες, 271–330.
- Μπακιρτζής, Χ. (1989). *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*. Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α. (1948). ΑΒΜΕ, ΣΤ΄, 174.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (1986). *Τριποδίσκοι ψησίματος*. Αμητός, 641–648.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (1999). *Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη*. Αθήνα: ΕΕΑ.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (1999). *Επιτραπέζια και μαγειρικά σκεύη από τη Μεσαιωνική Κύπρο*. Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (2002). *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: Γνωριμία με τη βυζαντινή κεραμική*. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Παπανικόλα – Μπακιρτζή, Δ. (2005). *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία: Πρακτικά Ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»*: Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 4 Νοεμβρίου 2001. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. (2014). *Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο*. Στο Ν. Ζαρράς & Μ. Ι. Στεφανάκης (Επιμ.), *Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα*, 127–152.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Abadie-Reynal, C., & Giannaki, G. (2023). *Étude de la céramique romaine et byzantine* (2022). Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger.

Angold, M. (1997). *The Byzantine Empire, 1025–1204: A Political History*. Longman.

Armstrong, P. (1991). *A group of Byzantine bowls from Skopelos*. *Dumbarton Oaks Papers*, 45, 325–342.

Bass, G. F. (2008). *Beneath the Seven Seas: Shipwrecks, Seafaring, and Archaeology*. Thames & Hudson.

Bass, G. F., Matthews, S., Steffy, J. R., & van Doorninck, F. H. (2004). *Serçe Limani: An Eleventh-Century Shipwreck*, Vol. 1. Texas A&M University Press.

Cutler, R. A., Rigtrup, K. M., & Virkar, A. V. (1992). *Synthesis, sintering, microstructure, and mechanical properties of ceramics made by exothermic reactions*. *Journal of the American Ceramic Society*, 75(1), 78–85.

Dawkins, M. P., & Droop, P. J. (1910–1911). *Byzantine pottery from Sparta*. *The Annual of the British School at Athens*, 17, 23–28.

Delaporta, C. (2002). *Recent finds in underwater archaeology by the Department of Underwater Antiquities of Greece*. *Tropis VIII*, 903 – 915.

Doğer, A. L., & Özdaş, H. (2016). *Adrasan: Ceramic finds from a Byzantine shipwreck*. In P. Magdalino & N. Necipoğlu (Eds.), *Trade in Byzantium* (pp. 445–463). Koç University Press.

François, V. (1997). *Les ateliers de céramique de Nicée / Iznik*. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121(1), 411–442.

- Frantz, M.A. (1938). *Byzantine Glazed Pottery: The Excavations of the Athenian Agora*. Hesperia 7(4), 500–563.
- Hendy, M. F. (1985). *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450*. Cambridge University Press.
- Koutsouflakis, G. (2020). *The transportation of amphorae, tableware, and foodstuffs in the Middle and Late Byzantine period*. In S. Y. Waksman (Ed.), *Multidisciplinary Approaches to Food and Foodways in the Medieval Eastern Mediterranean* (pp. 447–481). Lyon.
- Koutsouflakis, G., & Rieth, E. (2021). *A late-12th-century Byzantine shipwreck in the port of Rhodes*. In Demesticha & Blue (Eds.), *Under the Mediterranean I* (pp. 91–110).
- Koutsouflakis, G., & Tsompanidis, A. (2021). *A 12th century cargo of byzantine glazed tableware found off the eastern coast of Attica Greece*. XIII CONGRESS AIECM3.
- Laiou, A. E. (2002). *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks.
- Laiou, A. (2012). *Regional Networks in the Balkans*. In C. Morrisson (Ed.), *Trade and Markets in Byzantium* (pp. 125–146).
- Leidwanger, J. (2020). *Roman Seas: A Maritime Archaeology of Eastern Mediterranean Economies*. Oxford.
- Loucas, J. (1989). *Les plats byzantins à glaçure inédits*. BCH Suppl. XVIII, 177–183.
- Megaw, A. H. S. (1968). *Zeuxippus Ware*. The Annual of the British School at Athens, 63, 67–88.
- Megaw, A. H. S. (1974). *Byzantine and Later Pottery from the Dodecanese*. Annual of the British School at Athens, 69, 171–203.
- Megaw, A. H. S. (1975). *An early thirteenth-century Aegean glazed ware*. In D. Talbot Rice (Ed.), *Studies in Memory of David Talbot Rice* (pp. 34–45).
- Megaw, A. H. S., & Jones, R. E. (1983). *Byzantine and allied pottery*. Annual of the British School at Athens, 78, 235–263.
- Micha, P. (2005–06). *Amphora shipwrecks in the Aegean*. Skyllis, 7, 82–93.
- Michailidou, M., & Philotheou, G. (1989). *Plats byzantine...* BCH Suppl. 18, 173–176.
- Morgan, C. H. (1942). *Corinth XI: The Byzantine pottery*. Harvard University Press.
- Muckelroy, K. (1978). *Maritime Archaeology*. Cambridge.

Necipoğlu, N. (2017). *The Byzantine economy and the sea*. In C. Bucket & M. Balard (Eds.), *The Sea in History* (pp. 437–448). Cambridge.

Ousterhout, R. G. (1999). *Master Builders of Byzantium*. Princeton University Press.

Papanikola-Bakirtzi, D. (1999). *Byzantine glazed ceramics: The art of sgraffito*. Museum of Byzantine Culture.

Plat, J. T. du, & Megaw, A. H. S. (1939). *Cypriot medieval glazed pottery*. RDAC, 1–13.

Pringle, D. (1985). *Medieval pottery from Caesarea*. *Levant*, 17, 171–202.

Rice, D. T. (1930). *Byzantine glazed pottery*. Oxford: Clarendon Press.

Rice, D. T. (1935–36). *Zeuxippus Ware*. *Annual of the British School at Athens*, 36, 67–88.

Romanchuk, A. I. (2003). *Glazed pottery of Late Byzantine Cherson*. Ekaterinburg.

Sanders, G. R. (2001). *Byzantine polychrome pottery*. In J. Herrin *et al.* (Eds.), *Mosaic: Festschrift for A. H. S. Megaw*.

Taylor du Plat, J., & Megaw, A. H. S. (1999). *Cypriot medieval glazed pottery*. RDAC.

Teslenko, I., Waksman, S. Y., & Ginkut, N. (2021). *Late Byzantine imports in the Crimea*. *Proceedings of the 12th Congress AIECM3*.

Veikou, M. (2015). *Mediterranean Byzantine ports and harbours*. In J. Preiser-Kapeller & F. Daim (Eds.), *Harbours and Maritime Networks*, 39–60.

Volbach, F. W. (1930). *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz*. Berlin.

Vroom, J. (2003). *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C.* Leiden: Leiden University Press.

Vroom, J. (2005). *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean*. Parnassus Press.

Vroom, J. (2016). *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean*. Brepols.

Waage, F. (1933). *The Roman and Byzantine pottery*. *Hesperia*, 2, 279–328.

Waagé, F. O. (1948). *Excavations at Antioch-on-the-Orontes*. Princeton.

Waksman, S. Y. (2011). *Ceramics of the 'Serçe Limanı type'*. *Levant*, 43(2), 205–220.

Waksman, S. Y., & Teslenko, I. (2010). *'Novy Svet Ware'...* *IJNA*, 39(2), 357–375.

- Waksman, S. Y., Courbe, L., & von Wartburg, M.-L. (2014). *MBP-related wares*. *Annual of the British School at Athens*, 109, 379–422.
- Waksman, S. Y., François, V. (2004). *Zeuxippus Ware*. *BCH*, 128–129.
- Waksman, S. Y., Koutsouflakis, G., & Tsompanidis, A. (2020). *Kavalliani shipwreck*. *JAS: Reports*, 33, 102508.
- Waksman, S. Y., Koutsouflakis, G., Burlot, J., & Courbe, L. (2018). *Kavalliani shipwreck and Chalcis*. *JAS: Reports*, 21, 849–861.
- Waksman, S. Y., Skartsis, S., & Vaxevanis, G. (2015). *MBP and Aegean workshops*. *JAS: Reports*, 3, 455–464.
- Waksman, S. Y., & von Wartburg, M.-L. (2006). *Fine-Sgraffito Ware*. *RDAC*, 369–380.
- Yakobson, A. L. (1950). *Srednevekovijij Hersones (XII–XIV)*. *SSSR*, 17, 171–222.
- Yangaki, A. G. (2008). *Céramique glaçurée*. *BCH*, 132(1), 587–616.